

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार
हमी योजनेतुन गाव समृद्ध करण्याकरिता
माहित्या, प्रशिक्षणे आणि जाणीवा.

महाराष्ट्र शासन

नियोजन विभाग (रोहयो)

शासन परिपत्रक क्र. : मग्रारोहयो - २०२०/प्र.क्र.२१/रोहयो-७

हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा मार्ग,

मंत्रालय, मुंबई- ४०० ०३२

दिनांक :- ०२ सप्टेंबर, २०२०

वाचा :- १) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम, २००५.

२) वार्षिक मास्टर सक्क्युलर २०२०-२१

३) रोजगार हमी योजना अंमलबजावणी वेळोवेळी निर्गमित करण्यात आलेले
शासन निर्णय व परिपत्रके

प्रस्तावना:-

मग्रारोहयो राबवणाऱ्या यंत्रणेतील सर्व अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांना (काही कंत्राटी कर्मचारी वगळून) शासनाच्या बदलीच्या नियम लागू आहे. प्रत्येक ३ वर्षांनी आपल्यापैकी अधिकांश लोक मग्रारोहयो या योजनेत शिरतात किंवा योजनेतून बाहेर पडतात. यामुळे शिरताच क्षणी या योजनेचा सखोल अभ्यास करणे क्रमप्राप्त आहे. अन्यथा आपल्या कार्यकाळात योजनेचा अभिष्ट परिणाम मिळण्यात अडचणी निर्माण होतील. अधोहस्ताक्षरकर्ता सुध्दा या योजनेत आणि मृद व जलसंधारण या क्षेत्रात नवीन आहे. हा नियम त्यांना सुध्दा तेवढाच लागू आहे. योजनेचा उद्दिष्ट प्राप्तीकरिता त्याचा गाभा समजून घेणे महत्वाचा असतो. मग्रारोहयोचा उद्दिष्ट 'मागेल त्याला काम' हे आहे तर त्याचा गाभा कामांची निवड आणि अंमलबजावणी गावामध्ये समृद्धी आणण्याच्या दृष्टीने करावयाचे आहे.

कामांची निवड करताना कोणत्या कामांना प्राधान्य द्यावयाचे आणि का ? हा शिकण्याचा मुद्दा आहे. शासनाचा धोरण ६० % कामे नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाचे तर ६५ % कृषी व निगडीत कामे असावे असे आहे. असे का ? हा समजून घेण्याचा मुद्दा आहे. मग्रारोहयोचा गाभा जर गावांचे समृद्धी करणे आहे तर आपल्या कार्यक्षेत्रात अशी काही गावे समृद्ध झाली आहेत काय हा शोध घेण्याचा मुद्दा आहे. आपल्या कार्यक्षेत्रात नाही तर बाजूचे गाव /तालुके/जिल्हे /राज्य/देश किंवा जगात कुठेही अशी समृद्धी आली आहे काय ? हा अभ्यासाचा मुद्दा आहे.

याप्रमाणे असे कुठे घडले असेल तर एक प्रश्न विचारावयाचा असतो, "जर तेथे हे घडू शकते तर आपल्या कार्यक्षेत्रात का नाही ?" असा प्रश्न विचारल्यानंतर मानवीय मेंदू 'तसे न घडण्याची कारणे' मोजायला सुरुवात करतो. त्याचवेळी स्वतःचे महत्व समजून घेण्याची गरज असते. कोणत्याही योजनेचा पूरेपूर उद्दिष्ट प्राप्तीकरिता बरेच प्रश्न विचारावे लागतात आणि त्याचे उत्तरही शोधावे लागतात. हतबलता निर्माण करणारे उत्तरांना फेकून द्यावे लागतात. शेवटचा उत्तर शिल्लक

असतो तो असा, “जर त्यांना यश येऊ शकतो तर मला ही येईल. ते माझ्यापेक्षा महान नाही आणि मी त्यांच्यापेक्षा लहान नाही.”

मग्नारोहयोचा शेवटचा उद्दिष्टापर्यंत पोहोचण्यासाठी या परिपत्रकात माहित्या दिल्या जाणार आहेत. त्यातील अधिकांश व्हिडीओच्या लिंकच्या स्वरूपात राहणार आहेत. या माहित्यांवर आधारित काही प्रशिक्षणे ही दिले जातील.

प्रशिक्षणे :

आवश्यकता :

१ रोहयो आणि मग्नारोहयो राबविल्यावर यश आले आहेत. परंतु यंत्रणेला अशा यशस्वी गावांबाबत माहिती नाही.

२ कामे निवडत असताना वैयक्तिक लाभाची कामे आणि रस्ते निवडण्याकडे अधिक कल आहे. नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाच्या कामांसोबत या कामांचे सांगड कसे घालावे हे माहित नाही.

३ अभिसरणाच्या कामांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

४ नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाची कामे घेतली तरी ती कामे -माथा ते पायथा घ्यावयाचे असतात याबाबत संकल्पना पुरेशी स्पष्ट नाही.

५ पाणी अडवून/जिरवून झाल्यानंतर कमीतकमी पाणी वापरून अधिकाधिक उत्पन्न कसा घ्यायचा याबाबत माहितीची कमतरता आहे.

६ मृदु संधारणाच्या फायद्यांबाबतचा माहितीचा क्षेत्र नवीन जाणवतो.

७ शाळांमधील शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारवण्याकरिता सोपी पध्दत आली आहे. याबाबत माहिती देण्याची गरज आहे.

८ तंत्रज्ञानाच्या विकासाची गती प्रचंड आहे. कोरोनाप्रणित लॉकडाऊनमुळे लोकांमध्ये ऑनलाईन प्रशिक्षणाची सवय वाढीस लागली आहे. त्याचा अधिक वापर करण्याची गरज आहे.

त्याचप्रमाणे राज्यात बरेच लोक मजुरांच्या दृष्टीने महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेकडे बघतात तेव्हा खालील बाबींकडे अजून लक्ष देण्याची आवश्यकता त्यांना जाणवते.

प्रशिक्षण कोणाचे: - मेट, ग्राम रोजगार सेवक, तांत्रिक सहायक, सहायक कार्यक्रम अधिकारी,

Ombudsman.

प्रशिक्षणाचे विषय : पदाप्रमाणे बदलणार

प्रशिक्षण कसे, केव्हा:- आठवड्याला एक व्हिडीओ किंवा ppt, आणि त्यावर प्रश्न विचारावे

प्रशिक्षणाचे विषय:- प्रत्येक नवीन शासन निर्णय, परिपत्रक, समजावुन सांगणारे व्हिडीओ असावेत. काही सर्व साधारण माहितीचे विडीओ रोहयो विभागाच्या वेबसाईटवर ठेवता येईल. यासाठी नविन एप वापरून प्रशिक्षण ट्रॅक करता येईल.

प्रशिक्षणान्ती खालील स्पष्टता येण्याची गरज:-

१) नरेगातील हमी नेमकी काय? २) नरेगाचे वैशिष्ट्य ३) नरेगा व इतर शासकीय योजनांमधील महत्त्वाचा फरक काय? ४) राष्ट्रीय नरेगा आणि महाराष्ट्राची रोहयो ५) नरेगातून गाव विकास ६) मजुरांचे अधिकार ७) प्रशासकीय यंत्रणा - कोणाची जबाबदारी काय? ८) कामांचे नियोजन - ग्राम सभा ठराव ९) पुर्वतयारी - शोल्फ तयार करण्याची प्रक्रिया १०) पाणलोट कामांचे डिझाईन आणि एस्टीमेट ११) वैयक्तिक कामे कोणती, कोणाला मिळू शकतात, कागदपत्र कोणती लागतात? १२) सामाजिक/ सार्वजनिक कामे कोणती? १३) Work cycle १४) मोजमाप - मजुरीची रक्कम मानधन १५) दर सूची समजून घेणे १६) कामाच्या ठिकाणी सोई सुविधा १७) यंत्र, सामुग्री, कुशल मजुरांचे पेमेंट १८) मजुरी बँक खात्यात १९) वेतन चिड्डी? २०) रोजगार दिवस २१) नरेगाचे MIS २२) नरेगाची वेबसाईट २३) तक्रार निवारण - कसे? २४) सोशल ऑडीट २५) अभिसरण (Convergence)

ह्यात सुचविल्याप्रमाणे दर आठवड्याला एक व्हिडीओ दाखवून चर्चा केली जाईल. त्याबाबत वेळोवेळी माहिती देण्यात येईल. तथापि रोहयोवर सर्व साधारण माहितीचे विडीओ पाणी फाउंडेशन कडून तयार करण्यात आले आहे. ते खालीलप्रमाणे आहे:

मनरेगा मध्ये मंजूरी प्रक्रिया: महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी (मनरेगा) योजनेअंतर्गत आपल्या गावातील पाणलोट विकासाची कामेही होतात आणि त्यातून रोजगारही उपलब्ध होतो. योजनेतील या विशेष तरतूदीचा लाभ कसा घ्यावा हे या व्हिडीओ मधून बघू शकता.

<https://youtu.be/tRXe&li3Ryg>

शिकण्याची प्रक्रिया :-

आपण बघितले की कोणताही कार्यक्रम / योजना समजून घेऊन राबविल्याशिवाय त्याची परिणामकारक अंमलबजावणी होत नाही. मग योजना राबवून सुध्दा त्यांच्या लाभाची फळे चाखायला मिळत नाहीत. एरव्ही शासकीय यंत्रणेमध्ये शिकण्याची ठराविक पध्दत असते. त्या प्रामुख्याने शासन निर्णय, परिपत्रके, बैठका, फाईल्स, व्हिजिटर्स, तक्रारी, क्षेत्रभेटी आणि संधी मिळाल्यास प्रशिक्षणे, यातल्या बऱ्याच पध्दतीबाबत आपल्या विचार करण्याची प्रक्रिया आपल्या शिकण्यात अडसर निर्माण करू शकतो किंवा त्यांनी खरंच शिक्षण होऊ शकते ते आपल्यावर अवलंबून असते.

क्षेत्रभेटीकरीता शासनाचे दर महिन्याला भेटीचे उद्दिष्ट ठरवून दिलेले असते. या भेटींचा उपयोग आपण चुका शोधण्याकरीता करू शकतो किंवा चांगल्या कामांना भेटी देऊन शिकण्याकरीता करू शकतो ते आपल्यावर अवलंबून असते. चांगल्या कामांमधून शिकून चुका करणाऱ्या लोकांना योग्य मार्गदर्शन करता येते. त्याने त्यांच्या चुका दुरुस्त होवू शकतात. पुन्हा-पुन्हा समजावून सांगितल्यावर सुद्धा एखाद्याने चुका करणे सुरु ठेवल्यास त्यांच्यावर शासन दरबारी कारवाई करण्याची व्यवस्था असतेच.

ही सर्व झाली शिकण्याची परंपरागत व्यवस्था. यातले सगळे काही आपल्या सोबत स्वतःहून घडत राहतात. आपले वरीष्ठ बैठका लावतात, शासन प्रशिक्षण देते, खालचे लोक नस्ती सादर

करतात, काही लोक तक्रारी करतात, यात आपण स्वपहलने काहीच करत नाही. शासकीय नोकरीमध्ये या बाबी आपणांसोबत घडतात. मात्र अशा पध्दतीनेच शिकावयाचे ठरवल्यास योजनेचा गाभा कळायला वेळ लागतो आणि समजायला लागला की तेवढ्यात बदली हाते. मग आपण आयुष्यभर विचार करत बसतो किंवा बोलत बसतो की पुरेसा वेळ मिळाला असता तर चांगले काम करता आला असता.

अशा परिस्थितीत आपल्या शिकण्याच्या प्रक्रियेत स्वपहलचा भाग जोडावयास हवा. स्वतःहून यशस्वी माणसे, गावे, तालुके, इत्यादींचा शोध घेवून त्यांचेकडून शिकण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे. त्यांच्याकडून विविध शासन निर्णय, परिपत्रके व पत्र इत्यादींबाबत कळते. त्या सर्वांचा चिकित्सक विचार केल्याने त्या निर्णय / प्रक्रियांची एक दिशा कळते. असा विचार केल्याने त्यांत काही उणीवासुध्दा कळू शकतात. त्या उणीवांबाबत वरीष्ठांशी चर्चा करायला हवी. गरज पडल्यावर शासनाकडे सूचना पाठवावयाची असते. या प्रक्रियेतून गाभ्यापर्यंत फार लवकर पोहोचता येते.

अधोहस्तातरकर्त्याने सर्व वरीष्ठांना भेटण्यासह यशस्वी ग्रामरोजगार सेवकासोबत चर्चा केली आहे. यशस्वी गावांबाबत वाचन केले. ते सर्व स्वयंसेवी संस्थांचे आहेत. मग शासनाकडून केलेल्या कामांतून यशस्वी झालेल्या गावांचा शोध सुरु केला. आदर्श गांव योजनेतून गावे यशस्वी झालेली दिसली. त्यातल्या काही गावांचे केस स्टडी या परिपत्रकासोबत जोडले आहेत. परंतु अजून अशी भरपूर गावे असतील त्याबाबत माहिती मिळवण्याची गरज आहे. ती मिळवणेचा कार्य आपण करावे आणि शासनास सुध्दा कळवावे.

स्वयंसेवी संस्थांच्या कामातून गावे यशस्वी झाल्याचे दिसल्याने त्या लोकांसोबत बोलायला सुरुवात केली. सोबतच चांगले काम करणारे काही गटविकास अधिकारी आणि शिक्षक यांच्यासोबत बोलणे केले. शिकण्याची ही प्रक्रिया सुरु आहे.

नवीन काळ तंत्रज्ञानाचा आहे. युट्यूब, व्हाट्सअॅपमधूनच आपसूकच माहिती मिळत राहते. या विभागात पदस्थापना असल्यामुळे पाणी, माती आणि वृक्षांशी निगडीत माहित्यांकडे मुद्दाम लक्ष द्यायला सुरुवात केली. त्यातून पाणी फाऊंडेशनचे बरेच व्हिडिओज् कामाचे दिसले. मग त्या लोकांसोबत झूमवर चर्चा केली. अजून बरीच माहिती मिळाली. असे करत करत बऱ्याच अधिकारी व स्वयंसेवी संस्थांसोबत झूम, गुगल मीट, वेबेक्स, माइक्रोसॉफ्टटीम, टेलीफोन कॉन्फरन्सवर चर्चा झाली आणि होत आहे. यापुढील काळात विभागामधील सर्वांनी शिकण्यासाठी या सर्व पध्दती आणि तंत्रज्ञानाचा उपयोग केला पाहिजेत.

आपणसुध्दा स्वपहलने स्वशिक्षणाचा महामार्ग तयार करावा. त्यातल्या उपयोगी ठरलेल्या बाबी ह्या आपल्या अखत्यारीतील लोकांना आणि आम्हांला सुध्दा सांगाव्यात. अशा बाबी सहजपणे सांगता येण्यासाठी राज्यस्तरावर एक WhatsApp Group तयार केला आहे. त्यात सहभागी होण्याची आपली इच्छा असल्यास अधोहस्ताक्षर कर्त्याचे कार्यालयीन क्र. २२०२५३४९ यावर संपर्क साधून आपला मोबाईल नंबर द्यावा वा vijaykumar.kalwale@nic.in या ईमेलवर संपर्क साधावा.

आपल्यासोबत फोनवर चर्चा केली जाईल आणि आपणांस ग्रुपमध्ये जोडले जाईल. यात जुळण्यासाठी कोणत्याही पातळीचे अधिकारी/ कर्मचारी असू शकतात.

गाव समृद्धीकरिता महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा वापर

महाराष्ट्र राज्याने मग्राहयो अंतर्गत वर्ष २०१७-१८ मध्ये २३०८ कोटी, २०१८-१९ मध्ये २३८९ कोटी आणि २०१८-२० मध्ये १८२६ कोटीचा वापर केला. पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश सारखे राज्य एका वर्षात रू ८,००० कोटीचे वर वापर करतात. त्यांना एवढे कसे काय शक्य होते? पश्चिम बंगालची लोकसंख्या ९ कोटी आणि BPL चा प्रमाण २०% इतके आहे. आंध्र प्रदेशची लोकसंख्या ५ कोटी आणि BPL चा प्रमाण २१% आहे. उत्तर प्रदेश ची लोकसंख्या २०.४२ कोटी आणि BPL चा प्रमाण ३०% आहे. महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११.४२ कोटी व BPL चा प्रमाण १७.३५% आहे.

१. पश्चिम बंगाल: BPL संख्या १८० लाख आणि बजेट रू ८००० कोटी

२. आंध्र प्रदेश: BPL संख्या १०५ लाख आणि बजेट रू ८००० कोटी

३. उत्तर प्रदेश: BPL संख्या ६१३ लाख आणि बजेट रू ५००० कोटी

४. महाराष्ट्र: BPL संख्या १९८ लाख आणि सर्वाधिक बजेट रू २३८९ कोटी

यावरून व्ययाचा संबंध गरीबी व लोक संख्या से नसून नियोजनासे आहे. हे स्पष्ट होते. आपल्याला या वर्षापासून अधिक बजेट वापराचा नियोजन करावयाचे आहे. सर्व गरजू लोकांना लवकरात लवकर काम देण्याच्या नियोजनासह गाव समृद्ध करण्याचा उद्दिष्ट ठेवला तर हे शक्य होईल.

लोक प्रतिनिधींना सुद्धा ही संकल्पना आवडेल. विशेष करून कोरोना या कारणाने इतर विभागांच्या बजेट मध्ये मोठ्या प्रमाणावर कपात आलेने. प्रत्येक आमदार यांच्या कार्य क्षेत्रात रू १० कोटीचे सरासरी नियोजन केल्यास राज्याचा बजेट रू ३५०० कोटीचे वर जाईल. काही आमदार यांच्या कार्यक्षेत्रात रू ३५ कोटी पर्यंत चे नियोजन करण्यात यश आले आहे.

समृद्ध गावाकरिता रोहयो आणि आणि ६०:४० चे प्रमाण

या परिपत्रकाचा सोबत मग्राहयो अंतर्गत घेता येणाऱ्या सर्व कामांची यादी परिशिष्ट ९ मध्ये दिली आहे. सोबतच परिशिष्ट १० मध्ये या सर्व कामांचे वर्ष २०२०-२१ मध्ये विविध कामांचा अंदाजित अकुशल/ कुशल खर्च निर्माण होणारा मनुष्य दिवस आणि शासन आदेशान्वये क्रियान्वयन यंत्रणा दाखवणारा तक्ता सुद्धा दिला आहे.

एखाद्या गावाला समृद्ध करण्याकरता तेथे जलसंधारण, मृदा संधारण, वृक्ष लागवडी, रस्ते तसेच गरजू लोकांकरता वैयक्तिक लाभाची सर्व कामे घ्यावे लागतील. एखाद्या गावाचे सर्व (सर्व म्हणजे एक सुद्धा काम सुटता कामा नये) कामे करण्याचे नियोजन केल्यास जलसंधारणाच्या कामांमध्ये सिमेंट तलाव बांध बांधावे लागणार, तर काही ठिकाणी गैबियन बंधारे सुद्धा बांधावे लागणार. भूमिगत बंधारे बांधावे लागणार तर झाडेसुद्धा लावावे लागणार. यात बघितले तर सिमेंट ताला बांधण्याकरिता अकुशल: कुशल चा रेशो ७०:३० आहे तर भूमिगत बंधान्याचा रेशो याच्या

उलट २९:७१ आहे. अशा प्रकारच्या सर्व कामांचे एकत्रित नियोजन केल्यास या दोन कामांचे सरासरी रेशो ५०:५० दिसतो जो ६०:४० च्या खूप जवळ आहे.

असेच पाणंद रस्ते १००:०० रेशोचा आहे. तर त्यावर मुरुम टाकणे किंवा WBM करण्याचा रेशो बहुतेक २०:८० असेल. दोन्ही मिळून ६०:४० मध्ये बसेल. नसल्यास वृक्ष लागवड अधिक केल्यास रेशो बसेल. या प्रकारे सर्व सामुदायिक कामांचा ६०:४० चा समतोल राखता येतो.

त्याच प्रमाणे वैयक्तिक कामांमध्ये सुद्धा कुकुट पालन शेड १०:९० रेशो चा आहे. तर त्यांच्याच शेतात वृक्ष लागवड (बिहार पॅटर्न) ८८:१२ आहे. या दोन्हीची सांगड घालून ६०:४० आणता येते.

वरील बाबी उदाहरणादाखल दिल्या आहेत. गावांचे घेता येणारे सर्व सामुदायिक आणि वैयक्तिक कामांची यादी करून वरील प्रमाणे वेगवेगळ्या रेशो असलेल्या कामांची सांगड घालून कामे करण्याचे नियोजन केल्यास सर्व गावांची सर्व कामे मग्नारोहयो तून घेता येणे शक्य आहे. किंबहुना तसे केल्याशिवाय गाव समृद्ध होणार नाही. अशाने काही लोकांचा काही विशिष्ट कामे करून घेण्याकडे असलेल्या कल सोबत सुद्धा समन्वय साधता येतो.

मात्र ६०:४० चा रेशो प्रत्येक आर्थिक वर्षामध्ये पाळायचा असतो. उपलब्ध होणारे मनुष्यबळ गावात पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणावर कमी जास्त होऊ शकते. परंतु गाव समृद्ध करण्याच्या दृष्टीने सर्व कामे करणे अगत्याचे असल्याने काहीवेळा काम करण्याची मजबुरी नसली तरी गावाची आवश्यकता निरखून लोकांनी श्रमदान वजा काम करावे. तरच गावाला झपाट्याने समृद्धी येईल आणि ६०:४० रेशोही पाळला जाईल.

अभिसरण

अधिक बजेट वापरणारे राज्य मोठ्या प्रमाणावर अभिसरणाची कामे करतात. आपल्या राज्याने सुद्धा २८ कामे अभिसरणामधून करण्याचा निर्णय घेतला आहे (कृपया परिशिष्ट क्र. १२ पहावे). त्यास अजून पर्यंत फारसा यश आलेले नाही. त्यास फील्ड पातळीवर अडचणी आहेत. ते सोडवण्याकरिता राज्य शासन या वर्षी अधिक लक्ष घालणार आहे. प्रत्येक तालुका आणि जिल्ह्याला विनंती की कल्पक पद्धतीने अभिसरणामधून कामे करावीत. कारण, अभिसरण न करता कामे केल्यास राज्य शासनाकडून १००% बजेट घ्यावे लागतात. तीच कामे अभिसरणातून केल्यास केंद्र शासनाकडून खालील प्रमाणात बजेट घेता येतात.

- १ अकुशल कुशल चा प्रमाण ६०:४० असेल तर केंद्र सरकार ९०% देते.
२. ५०:५० रेशो असेल तर केंद्र सरकार ७५% देईल.
३. ४०:६० रेशो असेल तर केंद्र सरकार ६०% देईल.
४. ३०:७० रेशो असेल तर केंद्र सरकार ४५% देईल.

यामुळे अभिसरणातून काम करण्यास खूप महत्त्व आहे. जळगाव जिल्ह्याने या वर्षी स्कूल वॉल कंपाउंडचे काम मोठ्या प्रमाणावर करावयाचे ठरवले आहे. त्यासाठी तालुका पातळीवर तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता देणे, निविदा काढणे, पूर्ण बजेट चे एकत्रिकरण करणे इत्यादि

संकल्पना नव्याने आखावी लागली. अमळनेर तालुक्याने त्यासाठी तयार केलेले चित्र परिशिष्ट १ मध्ये दिले आहे.

शेल्फ वरील कामे

असे निदर्शनास आले आहे की ग्रामसभेकडून जी कामाची यादी प्राप्त होते तीच नरेगासॉफ्ट मध्ये शेल्फ वरील कामे म्हणून अपलोड केले जातात. या कामांना तांत्रिक आणि प्रशासकीय मान्यता मिळालेले नसते. अशाने एखादे मजदूरने कामाची मागणी केल्यास सर्व प्रकारच्या मंजूरी घेण्याकरिता धावपळ होते आणि वेळेवर काम उपलब्ध करून देणे शक्य होत नाही. यामुळे यावर्षीपासून फक्त तांत्रिक आणि प्रशासकीय मंजूरी मिळालेल्या कामांना शेल्फ वर घेतले जातील. अशा तयारी करण्यास ज्या काही प्रशासकीय अडचणी येतील त्या वेळोवेळी सोडवले जातील. सध्या जेवढी कामे शेल्फवर आहेत त्यातील ज्या कामांना तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता नाही त्या सर्व कामांना तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता देण्याचे काम शक्य तितक्या लवकर पूर्ण करण्यात यावे.

सनियंत्रण

इतर वर्षांच्या तुलनेत हा वर्ष वेगळा असल्याने महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या कामांवर विशेष सनियंत्रण ठेवले जाईल. दर दोन आठवड्याला मा. मंत्री महोदय ऑनलाईन पद्धतीने फीडबॅक आणि आढावा सभा घेतील. मा. मंत्री महोदय इतर कामांमुळे व्यस्त असल्यास प्रधान सचिव आढावा घेतील. वेळ प्रसंगी मा. मुख्य सचिव, मा. उप मुख्यमंत्री आणि मा. मुख्यमंत्री महोदय यांना सुद्धा पाचारण करण्यात येईल.

आदर्श गावे

लेबर बजेट तयार करण्यासाठीचे दिनांक ०५ ऑगस्ट, २०२० च्या परिपत्रकामध्ये मग्नारोहयो अंतर्गत “मागेल त्याला काम” ही योजना राबवत असताना गाव समृद्ध करावयाचे आहे. त्याच्यात प्रस्तावनेचा पॅरा क्र.६ येथे अशा प्रकारे समृद्ध झालेल्या गावांची माहिती तालुका/जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांकडून मिळवून घेण्याबाबत सूचित करण्यात आले आहे. राज्य स्तरावरून माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न केला असता अशी माहिती एकत्रितरित्या उपलब्ध नाही.

राज्याचे आदर्श गाव योजनेमधून असे समृद्ध गाव तयार होतात. मात्र हे गाव आदर्श स्थिती पर्यंत कसे पोहोचतात याचा आढावा घेतला असता ही गावे माणसांमध्ये एकोपा आणण्यापासून बऱ्याचशा अन्य बाबी जसे चराईबंदी, दारुबंदी, कुऱ्हाड बंदी, तंटामुक्ती, हगंदारी मुक्ती इत्यादी बाबी करतात. कोणत्याही गावाला येथपर्यंत पोहोचण्यासाठी वेळ लागू शकतो. एक बाब अजून लक्षात आली की ही गावे पाणी आणि मातीच्या संधारणाचे कार्य व्यवस्थितपणे वैज्ञानिकरित्या करतात. अशा पद्धतीने आदर्श झालेल्या काही गावांची माहिती **परिशिष्ट २** मध्ये देण्यात आली आहे. ही माहिती वाचल्यावर ही गावे कसे आदर्श झाली याबाबत थोडक्यात माहिती मिळेल. ह्यातले प्रत्येक गाव १० गावांना मार्गदर्शन करण्यास तयार आहेत. कोरोना परिस्थितीमुळे या गावांना भेटी देता नाही आला तरी ऑनलाईन पद्धतीने या गावांकडून शिकणे सुरु करावे. संबंधित आदर्श गावांनी इतर गावांना मार्गदर्शन करतांना पाळावयाच्या प्रक्रियेबाबत माहिती **परिशिष्ट ३** मध्ये दिले आहेत.

अधिक माहितीकरिता उपसंचालक, जलसंधारण, पुणे यांना दूरध्वनी क्र ०२०-२५५३७८६६ वर संपर्क साधावे.

जलसंधारणाची कामे

आदर्श गावे जलसंधारणाचे कार्य अगदी “माथा ते पायथा” करतात. मगरोहयोमध्ये सुद्धा किमान ६० ते ६५% कामे नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाची कामे घेण्याबाबत सांगण्यात आले आहे. अशा पाणलोट्याची कामे “माथा ते पायथा” कसे आणि का करावे याबाबतची माहिती परिशिष्ट ३ मध्ये देण्यात आले आहे. त्यामुळे राज्याचे प्रत्येक गाव आदर्श गाव होण्याकडे वाटचालीस सुरुवात करू शकते. राज्यात बरेच से गावे यामार्गातून आदर्श झाले आहेत. वरील गावांच्या पायाशी सुद्धा जलसंधारणच आहे. जलसंधारणातून समृद्ध झालेलं अजनाळे (ता. सांगोला, जि. सोलापूर) पाहा https://youtu.be/g9_-dr9N_3A लिंकवर.

पाणी बजेट

कोणतेही काम करत असताना माणसांना “हे काम मी का करावे” असा प्रश्न पडत असतो. मग जलसंधारणाची कामे वैज्ञानिकदृष्ट्या “माथा ते पायथा” असेच का करावा असा प्रश्न पडणे साहजिकच आहे. प्रत्येक गावाने आपला “पाणी बजेट” करून घेतल्यास या प्रश्नाचे उत्तर सापडते. प्रत्येक गावाचे किमान १० कर्मचारी (यात काही शिक्षक इच्छूक असल्यास त्यांना सुद्धा घेण्यात यावे) आणि सुजाण नागरिकांना “पाणी बजेट” का व कसे करावे यावर ऑनलाईन प्रशिक्षण देण्याची योजना आहे. यशदा मार्फत याकरिता प्रशिक्षक तयार करण्यात आले आहेत. या प्रशिक्षकांची यादी परिशिष्ट ४ मध्ये दिले आहे. हे प्रशिक्षक तयार करतांना फेस टू फेस पद्धतीने प्रशिक्षण दिले गेले होते. त्यामुळे सर्व प्रशिक्षक ऑनलाईन पद्धतीने प्रशिक्षण देण्यास उत्सुक असतीलच असे नाही. तरीही आपल्या जिल्ह्याकरिता नेमलेले प्रशिक्षकांसोबत चर्चा करावी. ते तयार असल्यास त्यांच्याकडून प्रशिक्षण घ्यावे अन्यथा राज्यातील कोणत्याही भागातील कुशल प्रशिक्षकाकडून प्रभावी प्रशिक्षण घ्यावे. कोणत्याही परिस्थितीत हे प्रशिक्षण लवकर सुरू होईल याची काळजी घेण्यात यावी.

वृक्षलागवड चळवळ

राज्यात यापूर्वीही वृक्षलागवडीचे कार्य करण्यात आले आहे परंतु हे न संपणारे कार्य आहे. बरेच जिल्हे आणि तालुके महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतून मोठ्या प्रमाणावर वृक्षांची लागवड करीत आहेत. मगरोहयो अंतर्गत सर्व सामुदायिक जमिनीवर वृक्ष लागवड करता येते. सोबतच खाजगी जमिनीवर, शेताच्या बांधावर सुद्धा वृक्ष लागवड करता येते. मात्र, खाजगी जमिनीचा विचार करताना कोणाच्या जमिनीवर वृक्ष लागवड आधी करावयाचे याचे प्राधान्य क्रम ठरविण्यात आली आहेत. त्या प्राधान्य क्रमाचे पालन करण्यात यावेत. वर्ष २०१८ च्या शासन निर्णयात सामाजिक वनीकरण विभागाला कार्यान्वयन यंत्रणा म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. यासाठी ग्रामपंचायती आणि पंचायत समित्यांना सुद्धा कार्यान्वयन यंत्रणा घोषित करण्याची मागणी क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांकडून करण्यात येत आहे. त्यास मान्यता देणारा शासन आदेश लवकरच निर्गमित

करण्यात येईल. बांधावर झाडे लावल्याने शेतातील पिकावर सावली पडून पिकाचे नुकसान होते अशा वेळी कमी सावली देणारी झाडे किंवा झुडपे, फळ झाडे लावण्यात यावी.

मा. उपमुख्य मंत्री महोदयांच्या कडे सह्याद्री देवराई या वृक्ष लागवडीवर तत्वज्ञ मिळवलेल्या संस्थेकडून एक सादरीकरण करण्यात आले त्यात स्थानिक झाडांच्या लागवडीवर भर देण्यात आला होता. तसेच दोन एकर पेक्षा मोठ्या शासकीय जमिनीवर कल्पक दृष्टीने झाडांची लागवड केल्याने अगदी सुंदर असे ठिकाण तयार होते. गावाकडे अशी मोठी जागा असल्यास या योजनेचा उपयोग गावाच्या सुशोभीकरण करिता सुद्धा करता येईल. बऱ्याच ग्रामपंचायती सह्याद्री देवराई यांचेकडून मोफत तांत्रिक साहाय्य घेत आहेत. आपणही असे सहकार्य घेऊन आपलेही गाव सुशोभीत व हिरवे करू शकता. त्यांचा संपर्क क्र श्री सयाजी शिंदे/ श्री.जयंत ठाकूर/ श्री शरद शेलार (९८६७२२८०९४, ८०८२५२४४४९) असा आहे.

पाण्याचे किफायतशीर वापरतून श्रीमंती

गावात पावसाचे पडणारे पाणी अडवण्यात यश आल्यावर त्या पाण्याचे किफायतशीर, आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर आणि मेहनतीने फार अवघड नसलेल्या पध्दतीने वापर कसे करावे हा मुद्दा समोर उभा राहतो. “पाणी बजेट” च्या प्रशिक्षणात हा विषय थोडे हाताळले जाणार आहेच. सोबतच अशा पध्दतीने वापर केल्याने आपल्याच राज्यातील मोठ्या संख्येने लहान शेतकरी श्रीमंत झाले आहेत. याबाबतीत एक शेतकरी श्री ज्ञानेश्वर बोडके यांची गोष्ट बोलकी आहे.

श्री ज्ञानेश्वर बोडके महिना दहा हजार रुपये वर नोकरी करत होता. एके दिवशी त्याने बातमी वाचली की सांगली जिल्ह्यात एक शेतकरी दहा गुंठे जमिनीतून दरवर्षी दहा लाख रुपये कमावतो. ह्या व्यक्तीने तेथे भेट दिली. बातमी खरी होती. त्या शेतकऱ्याला एवढ्या छोट्याशा जमिनीतून आलेली समृद्धी पाहिली आणि त्यांनी तेथेच ठरवले की नोकरी सोडायची आणि शेती करायची. घटना छोटीशीच पण या घटनेने ते स्वतः समृद्ध तर झालेच शिवाय त्यांनी इतरांनाही मार्ग दाखवला.

आज ते अभिनव फार्मर्स क्लब चालवतात. ते स्वतः श्रीमंत तर झालेच आहेत पण इतरांनाही कसे श्रीमंत व्हावे हेही शिकवतात. सध्या एक लाखाच्या वर शेतकरी त्यांच्याशी जुळलेले आहेत. काही वर्षापूर्वी त्यांच्यासोबतच्या शेतकऱ्यांनी स्वतःसाठी एकाच दिवशी ३०५ मारुती कार खरेदी केल्या. एक एकर जमीन असेल तर रोज पंधरा वीस हजार लिटर पाणी वापरून समृद्ध शेती कशी करावी याकरिता एक एकर जमिनीत कोणती पिके घ्यावीत, असे केल्याने आज शिक्षित झालेली मुले मुली शेतात काम करू इच्छित नाहीत मग ती मुले शेतात कशी काम करतात. ऊन, थंडी आणि पावसात शेतीत हाताचे काम न आवडणा-या आजच्या युवकांना शेतीशी निगडित कोणकोणती कामे द्यावीत यासाठी ते पॉलिहाऊसची संकल्पना सांगतात पहा <https://youtu.be/VjG9vZCocfo> या लिंक वर व्हिडिओ.

वरील व्हिडीओ मध्ये लक्षात येते की श्री ज्ञानेश्वर बोडके नेमके काय सांगतात. त्यांना असे वाटते की आपल्या राज्यातील सर्व शेतकरी श्रीमंत आणि समृद्ध व्हावेत. याकरिता ते प्रशिक्षणाची मदत करायला तयार आहेत. प्रत्येक गाव, तालुका, जिल्ह्यातील शेतकरी यांनाही ते मदतीसाठी

तत्पर आहेत, त्यांची मदत घ्यावी. तसेच आपल्या तालुक्यात/ जिल्ह्यात अशा प्रकारचे पॉलीहाउस वापरून शेती करणारे लोक असतील तर तसे शेतकरी शोधण्यासाठी गुगल अर्थची ही मदत घ्यावी. अन्यथा अभिनव फार्मर्स क्लब यांचे संकेतस्थळ www.abhinavfarmerclub.org येथेही भेट द्यावी तसेच श्री ज्ञानेश्वर बोडके यांना ही ई-मेल द्वारे आपण संपर्क करू शकता. श्री ज्ञानेश्वर बोडके यांचा ई-मेल आयडी abhinavfarmersclub@gmail.com असा आहे. कृषी विभागाने उन्नत शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या माहिती चा एक संसाधन बँक तयार केला आहे. त्याचे लिंक <http://krishi.maharashtra.gov.in/9393/Resource-Bank> आहे.

श्री बोडके आणि त्यांच्या कुटुंबीयांनी हे सर्व कार्य करण्याची सुरुवात केली, अडचणी आल्या त्यावर मात केली, आणि असे करणे सर्वाना कसे शक्य आहे यावर आमच्या विनंतीवरून लिहून सुद्धा दिले आहेत. ते या परिपत्रकाचे परिशिष्ट ४ मध्ये दिले आहे.

हिवरेबाजारचा उदाहरण

हिवरेबाजारमध्ये मागील वर्षी अत्यल्प पाऊस पडला. १८७ मिलीमीटर हा हिवरेबाजारचा गेल्या तीस वर्षातील अतिशय कमी पाऊस झाला. तरीही हिवरेबाजारच्या विहिरींना पाण्याची पातळी खालावलेली नाही. पाण्याचे पाण्यासाठी टँकर लागला नाही. राज्यात सर्वत्र दुष्काळ आहे. हिवरेबाजारलापण तो आहे. परंतु दुष्काळातही हिवरेबाजारची जलसमृद्धी टिकून आहे. उपलब्ध पाण्याचा योग्य वापर, पाणी आणि पिकांचे नियोजन हे हिवरेबाजारच्या जलसमृद्धीचे रहस्य आहे. हिवरेबाजारच्या उपलब्ध पाण्याचा दरवर्षी ताळेबंद तयार केला जातो. त्यानुसार रब्बी पीक पाण्याचे योग्य नियोजन दरवर्षी केले जाते. भूगर्भातील पाण्याचा अतिरेकी उपसा हिवरेबाजारने टाळला आहे. त्यासाठी बोअरबंदी स्वेच्छेने स्वीकारली आहे. हिवरेबाजारसारखे भूगर्भातील पाण्याचे नियोजनाची अंमलबजावणी केल्यास दुष्काळाचा पराभव करता येऊ शकतो. हे हिवरेबाजारकरांनी सप्रमाण दाखवून दिले आहे.

ग्रामीण समृद्धीचा अर्थशास्त्रीय विश्लेषण

अशा प्रकारे लहान शेतकरी श्रीमंत होतात तेव्हा गाव, समाज, राज्य आणि देश समृद्ध होण्याकडे वाटचाल करते. त्याचे अर्थशास्त्रीय पध्दतीने कारणमीमांसा केले गेले आहे. त्याबाबतचा एक सारांश या परिपत्रकात परिशिष्ट ५ मध्ये दिले आहे.

मृदसंधारण

कमीत कमी पाण्याचा वापर करून अधिकाधिक उत्पन्न मिळवण्याचा विचार करण्यास सुरुवात झाली की मातीच्या गुणवत्तेकडे आपोआप लक्ष जाते. मातीतील ऑर्गॅनिक पदार्थाची टक्केवारी अधिक असल्यास उत्पादकता अधिक असते हे सर्वाना आधीच माहित आहे. परंतु असे असल्याने पाणी सुद्धा कमी लागते हे बऱ्याच लोकांना माहित नाही. त्यामुळे जलसंधारण करायचे असेल तर माती सुधारणा करण्याचा भाग आपोआप येतो. मग्नारोहयो अंतर्गत नाडेपची योजना आहे. उत्पादकता वाढविण्यासाठी मातीच्या स्वास्थ्याची काळजी घेणे तेवढेच आवश्यक आहे. काही लोकांना हे अवघड वाटत असल्यास ते सोपे कसे आहे हे दाखवून देण्यासाठी प्रयोग करण्याची आवश्यकता आहे. व्हाट्सअप वर फिरत असलेल्या काही पोस्ट पाहिल्यास बिना मातीची शेती

(श्री बोडके कुटुंब सुद्धा हायड्रोपोनिक्स चारा युनिट चालवतात), बाटलीतील शेती करण्याचा प्रकार दिसतो. मातीत ऑरगॅनिक पदार्थांचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी हा प्रयोग अत्यंत उपयुक्त आहे. यशस्वी झाल्यास प्रत्येक गावात प्रत्येक घरी अगदी मुले सुद्धा ही करू शकतील. त्याने जे शिकण्यास मिळेल त्याचा वापर वाडीत आणि शेतात करून हळूहळू त्याचे प्रमाण वाढवता येईल. कोणतीही बाब फार खर्चिक आणि खूप मेहनत घेणारी नसेल तर त्याचे सार्वत्रिकीकरण करणे शक्य होते. प्रयोगांती आणि अनुभवातून असे दिसल्यास सर्वच लोक हे राबवतील. यासाठी राज्यस्तरीय व्हाट्सअप ग्रुप मध्ये जुळणाऱ्या लोकांनी पुढाकार घ्यावा.

चराईबंदी केल्यानेसुद्धा मृदुसंधारणास मोठी मदत मिळते तसेच शेतात शिल्लक असलेला पालापाचोळा न जाळता शेती करणे हे मृदुसंधारणास उपयोगी असते. राज्यात आणि देशात सुद्धा या बाबतीत काही ठिकाणी विपरीत परंपरा आहेत. बऱ्याच ठिकाणी शेतात वाढणारे गवत विकले जाते आणि जनावरे चरण्यासाठी मोकळी सोडली जातात अशाने पिके घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची पंचाईत होते. पालघर जिल्ह्यातील विक्रमगड तालुक्यातील याचे उदाहरण बोलके आहे. याच तालुक्यात एक शिक्षक श्री बाबू मोरे यांनी कामा अभावी मुलांचे होणारे स्थलांतर तर थांबविले आहेच शिवाय शेतकऱ्यांना उन्नत शेती करण्यासाठी प्रवृत्तही करण्यात यश मिळवले आहे. त्यांचा अनुभव खालील बॉक्समध्ये दिला आहे.

मी बाबू मोरे पालघर जिल्ह्यातील विक्रमगड तालुक्यातील जि. प. प्राथमिक शाळा, खोमारपाडा येथे प्राथमिक शिक्षक म्हणून गेली ७ वर्षे झाली काम करत आहे. शाळेतील मुलांचे पालकांबरोबर होणारे स्थलांतर थांबविण्यासाठी मी गेली ३ ते चार वर्षे झाली त्या ठिकाणच्या पालकांना शेती विषयक मार्गदर्शन करत आहे. ज्यामुळे फायदा माझ्या शाळेतील स्थलांतरित होऊन जाणाऱ्या मुलांचे प्रमाण १७ वरून ० वर आले आहे. शिवाय पालकांनाही रोजगार व पैसे मिळायला लागले आहेत. गेल्यावर्षी अशाच प्रकारे १८ शेतकऱ्यांचा गट बनवून शेतात विविध पालेभाज्या, लसूण, मिरची, दुधी, कारले, डांगर, कांदा, टरबूज, गवार, इ पिकांची लागवड केली होती. कोरोनासारख्या परिस्थितीत त्या पालकांना त्याचा चांगला फायदा झाला. हे सर्व करत असताना खूप अडचणी आल्या पण त्यावर मात करत मी हा प्रयोग अक्षरधारा फाउंडेशन च्या मदतीने यशस्वीरित्या पार पाडला. २०१७ साली सुरु केलेले माझे काम आज ७ पाड्यात चालू आहे. आज पालकांना शेतीचे महत्त्व समजायला लागले आहे. मेहनत चांगली केली व पिकांचे नियोजन ठीक झाले तर शेतकऱ्यांना त्याचा १०० टक्के फायदा होतो. याचे उदाहरण म्हणजे दत्तू ठाकरे हा शेतकरी पूर्वी शेती करायचा तसेच कामालाही बाहेर गावी जायचा. पण त्याचा परिस्थितीत काहीच बदल होत नव्हता. गेल्या वर्षी नियोजन करून पिकांची लागवड केली तर त्यातून त्याला लॉकडाऊन काळातही चांगला पैसा मिळाला. ज्यातून त्याने एक स्कुटर गाडी, लोखंडी कपाट इ. गोष्टी घेतल्या. ज्याला परिस्थितीमुळे कधी साधी सायकलही घेता आली नसती त्याने एका वर्षात केलेली ही प्रगती डोळ्यात भरणारी आहे असे मला वाटते. दत्तू खूप मेहनती व प्रमाणिक आहे. मी त्याला विश्वास दिला आहे की येणाऱ्या २ ते ३ वर्षात त्याच्याकडे चारचाकी गाडी असेल. हे सर्व

करत असतांना मनाला खूप समाधान मिळते.

पण या ठिकाणची एक मोठी अडचण ही आहे की होळी सणानंतर येथील जनावरे मोकळी सोडली जातात. ज्याचा त्रास शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांना होतो. जसे शेताला कुंपण करणे, रात्र रात्र जागणे, पिकांचे नुकसान होणे इ. माझ्या माहितीनुसार या मोठ्या अडचणीमुळे बऱ्याच ठिकाणचे शेतकरी शेती करत नाहीत किंवा ती करूनही काही फायदा होत नाही. गेल्यावर्षी माझ्याच परिसरात एक अशी घटना घडली होती. एका शेतकऱ्याचे पीक असाच एक मोकाट बैल खायला आला म्हणून त्याने त्या बैलाला तेथून हुसकावून लावले. त्या घटनेनंतर ३ महिन्यांनी तो बैल कशाने तरी मेला. पण तो बैल ज्याच्या शेतात आला होता त्याने काहीतरी केले म्हणून तो बैल मेला असा आरोप बैलमालकाने केला. त्यासाठी त्याने नुकसान भरपाई ही मागितली. तसेच जीवन टोकरे या शेतकऱ्याने उशिरा केलेली गवार फक्त १ ते २ खुड्यानंतर मोकाट गुरांनी खाऊन टाकली. अशा अनेक घटना सांगता येतील. त्यामुळे शेती करायची तर होळी अगोदार निघणारी पिके करायची किंवा रात्र रात्र जागायची तयारी ठेवायची. मात्र ही समस्या माझ्या तालुक्यातील काही गावांनी ३० वर्षे झाली सोडवली आहे. हे ही सांगावेसे वाटते. माझे ही यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. नक्की येणाऱ्या काळात मी यात यशस्वी होईल असा विश्वास वाटतो. मला ही गोष्ट सांगावी वाटते की माझ्या तालुक्याचे गटविकास अधिकारी मा. राजेंद्रकुमार खताळ साहेब यांनी मोकाट गुरांसाठी काहीतरी उपाययोजना करू असे सांगितले आहे. मा. खताळ साहेबांनी माझ्या या शेती प्रयोगाबद्दल माझे कौतुक केली आहे. तसेच यासाठी आवश्यक मदत करण्याचे आश्वासन ही दिले आहे.

विक्रमगड तालुक्यातील लोकांना चराईबंदीची सवय नव्हती मात्र याच तालुक्यातील साधारणपणे तीस गावांनी चराई बंदी केली आहे. या तालुक्याचे गट विकास अधिकारी श्री राजेंद्र खताळ या सर्व बाबींचा अभ्यास करून, लोकांशी चर्चा करून चराई बंदी आणण्याच्या प्रयत्नात आहेत. अशाने गवत विकून मिळणारे उत्पन्न रब्बी पीक उत्पन्नात रुपांतरित होईल आणि हे उत्पन्न अधिक राहणार आहे. या बदलाने तालुक्यातील लोक आणि तालुका समृद्ध होईल. पर्यायाने मृद व जलसंधारण सुद्धा होईल. राज्यातील इतर तालुक्यांनाही कमी अधिक प्रमाणात अशाच प्रकारच्या अडचणी आहेत. त्या सर्वानी असे कार्य करणे शक्य आहे. त्यात पैसे लागेलच असे नाही. गवत न कापता शेतीचे प्रयोग करणारे काही शेतकरी सुद्धा या भागात आहेत.

One World No Hunger Project

याशिवाय जर्मनी सरकार प्रणित "One World No Hunger" संकल्पनेचा प्रकल्प जगातील आठ देशांमध्ये कार्यान्वित आहे. 'मृदु स्वास्थ्य आणि उत्पादकता' वर कार्य करणारा हा प्रकल्प आपल्या राज्यात सुद्धा पाच जिल्ह्यात २८ हजार हेक्टर जमिनीवर स्वयंसेवी संस्थेमार्फत राबविला जात आहे. त्याशिवाय ४५ हजार हेक्टर जमिनीवर शेतकऱ्यांना फक्त परिस्थिती निहाय माहिती देऊन राबवला जाणार आहे. अशा प्रकारची उपलब्ध माहिती इतर शेतकऱ्यांना देण्याचे नियोजन

शासन करीत आहे. त्यासाठी मृद व जलसंधारण विभागाच्या संकेत स्थळावर www.wcd.maharashtra.gov.in पुढील दहा दिवसात माहिती उपलब्ध होईल.

माती परिक्षण करून आपल्या शेतातील मातीच्या स्वास्थ्य बदल कळते. आपल्या शेतातील मातीचे आरोग्य तपासण्यासाठी माती परिक्षण कसे करावे, [ते व्हिडिओमधून बघू शकता.](#)

<https://youtu.be/eNkXwUldbzA>

अन्न सुरक्षेसाठी मृदा संरक्षण आणि पुनर्वसन करिता शाश्वत मृदा व्यवस्थापन

यासंदर्भातील अधिक माहिती देणारे व्हिडिओ चे लिंक परिशिष्ट ६ मध्ये दिले आहेत.

स्थालांतर थांबविण्याला गुणवत्तेची जोड

यावर्षीपासून लेबर बजेट तयार करताना मजुरांचा स्थालांतर सुद्धा थांबवायचे आहे. कुटुंबांचे स्थालांतर थांबल्यावर त्यांची मुले गावातच राहतील. बरीच मुले गावात असून सुद्धा वेगवेगळ्या अडचणींमुळे शाळेत नियमित नसतात. पालक, शिक्षक तसेच इतर लोक अधिक संवेदनशील झाले आणि शाळांमध्ये गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळायला लागले तर ही मुले सर्व अडचणींना झुगारून शाळेत नियमित होतात. लोकांमध्ये, विशेष करून शिक्षकांमध्ये, संवेदनशीलता वाढवण्याच्या हेतूने शिक्षण विभागाचे ९ जानेवारी २०१७ च्या शासन निर्णयाने -बालरक्षक संकल्पना मांडण्यात आली आहे. परिस्थिती काहीही असो मुले शिकली पाहिजे असे हट्ट धरणारे लोकांना बालरक्षक संबोधले जाते. राज्यातील बऱ्याच शिक्षकांनी एकत्र येऊन आणि समाज माध्यमाचा वापर करून यास चळवळीचा स्वरूप दिला आहे. आपल्या तालुक्यातील/ जिल्ह्यातील शिक्षकांना ह्यातले मुद्दे समजून घेण्याकरिता प्रवृत्त करावे. असे शिक्षक प्रत्येक तालुक्यात असतीलच. त्यांच्याकडून अधिकची माहिती मिळू शकेल. अन्यथा बालरक्षक या फेसबुक साईटवर सुद्धा संपर्क साधता येईल.

गुणवत्तावाढीचा वाबळेवाडी मॉडेल

५ ऑगस्ट रोजीच्या परिपत्रकात वाचता न येणाऱ्या मुलांचा उल्लेख आहे. त्याचे मूल्यमापन करण्याची पध्दत वाचनासाठी <http://www.asercentre.org/p/१४१.html> लिंकवर तर गणितासाठी <http://www.asercentre.org/p/१४२.html> लिंकवर मिळेल. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय अधिगम सर्वेक्षणाचाही उल्लेख आहे. त्यासाठीची प्रश्नपेढी चा अॅप <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.pixelstat.diet> लिंकवर मिळेल. वरील मूल्यमापन केल्यानंतर काही मुलांची गुणवत्ता अपेक्षित पातळीवर नसल्यास त्यासाठी काम करण्याची गरज आहे. जसे पाणलोट विकासाकरीता आपण यशस्वी गावांकडून शिकावयाचे आहे तसेच गुणवत्ता विकासाकरीता सुद्धा आपल्याच राज्यातील जिल्हा परिषदांच्या यशस्वी शाळांकडून शिकणे अपेक्षित आहे. येथे यशस्वी शाळा म्हणजे १००% मुलांना वाचता आणि मूलभूत गणितीय क्रिया करता येणारी शाळा.

आपल्या तालुक्यात/ जिल्ह्यात यशस्वी शाळा असल्यास त्याची माहिती मिळवून शिक्षकांना त्या शाळांकडून शिकण्यासाठी प्रेरित करावे. यशस्वी शाळांची संख्या राज्यात मोठ्या संख्येने

आहेत. त्या सर्व शाळा वाबळेवाडी (ता. शिरूर, जि. पुणे) मॉडेल ने विकसित होत आहेत. त्या शाळांची यादी मा अतिरिक्त मुख्य सचिव शालेय शिक्षण यांचे दि ४ मार्च २०२० च्या पत्रासोबत जोडण्यात आले आहे. ते पत्र <http://www.wablewadischool.org> लिंक मध्ये उपलब्ध आहे. त्यातले नावाजलेली आणि नावाजलेले बीट कुमठे (ता. व जि. सातारा), गारखेडा (ता. व जि. औरंगाबाद), गेवराई (ता. गेवराई, जि. बीड) नावाजलेले तालुका भद्रावती (जि. चंद्रपूर) आहेत, अजूनही असतील. त्याची माहिती आपणांस मिळवता येईल.

वाबळेवाडी शाळा

ही जिल्हा परिषदेची मराठी माध्यमाची सरकारी शाळा आहे. वाबळेवाडी गाव आणि आजूबाजूच्या गावातील शेतमजूर व शेतक-यांची मुले येथे शिकतात. भर्ती साठी कोणती ही वेगळी निकष किंवा भर्ती परिक्षा नाही. परंतु शिकण्याची पद्धत वेगळी आहे. मागच्या वर्षी ५ वीची सर्व ५० आणि आठवीं ची सर्व २३ मुले शिष्यवृत्ती परीक्षेत पास झाली होती. त्या ५० पैकी ३४ मुले तर २३ पैकी १३ मुलांना शिष्यवृत्ती मिळाली होती. यावर्षी चा परिणाम अजून यायचा आहे. परंतु यावर्षीही १००% मुले पास होतील असा शाळेच्या मुख्याध्यापकांचा विश्वास आहे. येथील मुले आपल्या इयत्तेचे दोन इयत्ता पुढे चालतात. अभ्यासक्रम लवकर संपवतात. स्पोकन इंग्लिश उत्कृष्ट आहे. आता त्यांनी जपानी शिकायला घेतली आहे. कॅम्प्युटर प्रोग्रामिंग शिकून घेतली आहेत. कला व क्रीडा मध्ये उत्तम आहेत. रोबोटिक्स, ड्रोन, राडार, अर्दुविनो, ३D प्रिंटिंग इत्यादी बनवले आहेत. त्यांचे यूट्युबवर बरेच व्हिडिओ आहेत. त्यातील <https://youtu.be/IDdJlfJx9io>; <https://youtu.be/y8yJ0S9oFGc>; https://youtu.be/qwnpH_N&O4M हे तीन व्हिडिओ नक्कीच पाहावे.

मा. उपमुख्यमंत्री व अर्थमंत्री यांनी अर्थसंकल्पीय भाषणात वाबळेवाडीच्या धर्तीवर राज्यात १४०० शाळा विकसित करण्याची तरतूद केली आहे. सध्या कोरोना मुळे या ठिकाणांना भेटी देणे शक्य नाही. शाळा बंद आहेत तरी सुद्धा वाबळेवाडी शाळेने शासनाच्या आव्हानास प्रतिसाद देवून वाबळेवाडी च्या धर्तीवर शाळा व शिक्षण विकसन प्रक्रिया यासाठी पुढाकार घेतला आहे. शासन स्तरावरील सर्व कामांना प्रतिसाद म्हणून वाबळेवाडी येथील ग्रामस्थांनी वाबळेवाडी शाळेची शिक्षण प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी विद्यार्थी, शिक्षक, पालक व शाळा व्यवस्थापन समिती यांचे online प्रशिक्षण सुरु केली आहेत. शिक्षकांसाठी भविष्यवेधी शिक्षण यावर सहा दिवसीय online कार्यशाळा घेतली जाते. पालकांसाठी तीन दिवसांची online कार्यशाळा घेत आहेत. मुलांसाठी YouTube च्या माध्यमातून काम सुरु आहे. विद्यार्थी, शिक्षक, पालक या तिघांचाही खूप छान प्रतिसाद त्यांना मिळत आहे. राज्यातच नव्हे तर इतर राज्यातील विद्यार्थी, शिक्षक सदर संधीचा लाभ घेत आहेत.

आपल्या कार्यक्षेत्रातील विद्यार्थी, शिक्षक किंवा पालकांसाठी कार्यशाळा आयोजित करण्यासाठी आपण वाबळेवाडी शाळेच्या पालकांना संपर्क करू शकता. शिक्षक कार्यशाळा - सतीश वाबळे ९९२१४२४३१०, पालक कार्यशाळा - सतीश कोठावळे ९०११२४०६२८. वाबळेवाडी शाळा व

प्रशिक्षण संदर्भातील अधिक माहितीसाठी <http://www.wablewadischool.org> वेबसाईट ला भेट देवू शकता.

परिशिष्ट वाचत असताना आपण बघाल कि या सर्व बाबींची माहिती काही लेखी स्वरूपात तर अधिकाधिक व्हिडीओच्या माध्यमातून दिले आहेत. त्यामुळे हे परिपत्रक अधिक जाडीची वाटू शकते. तरी सर्वाना विनंती राहिल की यातले आपल्या आवडीचे घटक आधी वाचावे. तसेच, सवडीप्रमाणे व्हिडीओस पाहत जावे. हे करण्यात आपण यशस्वी झाल्यास आपल्या ज्ञानात भरपूर भर पडणार आहे आणि आपल्या कार्याची गुणवत्तासुद्धा वाढणार आहे.

योग्य माहिती मिळाल्यावर निवडण्यात येणारी कामे माहिती अभावी निवडलेल्या कामांच्या तुलनेत वेगळी राहणार आहे. यावर्षीच्या लेबर बजेट मध्ये कामांची निवड समृद्ध गाव करण्याच्या हेतूने जाणीवपूर्वक करण्यात यावे. तथापि, वरीलप्रमाणे योग्य माहिती मिळवण्यात काही वेळ जाऊ शकतो. शासनाच्या दिनांक ०५ ऑगस्टच्या परिपत्रकामध्ये दिलेल्या वेळापत्रकाप्रमाणे काम केल्यास माहिती मिळवण्यासाठी वेळ कमी पडू शकतो. माहिती मिळवण्यासाठी पुरेशे वेळ मिळावा या हेतूने नवीन वेळापत्रक तयार केले गेले आहे ते या परिपत्रकासोबत परिशिष्ट ६ मध्ये जोडण्यात आले आहे. तरी सर्व संबंधितांना विनंती की व्हिडियो वगैरे पाहण्यासाठी आपल्या घरातील व सुट्टीच्या वेळेचाही सदुपयोग करावा.

५ ऑगस्ट २०२० च्या परिपत्रकाच्या वेळापत्रकाप्रमाणे आवश्यक ग्रामसभा सध्याच्या कोविड -१९ परिस्थितीत घेता येणार नाहीत. त्यामुळे मनरेगा कायदा २००५ अंतर्गत ग्रामसभेची मान्यता मिळू शकत नाही.

महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५९ ((१९५९ मधील तिसरा) (२०१४ मध्ये सुधारित) अध्याय -२, कलम ९ (३) मध्ये असे नमूद आहे, "ग्रामसभेच्या बैठकीचे कोरम एकूण सदस्याचे पंचवीस टक्के (२५%) असेल किंवा शंभर (१००), जे कमी असेल ते." कोविड -१९ परिस्थितीत सामाजिक दूरीच्या मानदंडांची पूर्तता करून झूम मीटिंग्ज, गूगल मीटिंग्ज व वार्ड सभा या सर्व प्रकारे बैठका आयोजित करून २५% किंवा १०० पर्यंत पोहोचण्याची प्रक्रिया करण्यात यावी. या सभांमध्ये सहभागी होणारे लोकांची एकूण संख्या वर नमूद केल्यानुसार आवश्यक संख्या ओलांडली की ग्रामसभेची मान्यता मिळाली आहे असे गृहित धरले जाईल. या प्रकारच्या उपस्थितीची योग्य नोंद ठेवण्यात यावे.

या प्रक्रियेस मंजूरी साठी भारत सरकार कडे एक प्रस्ताव पाठविण्यात आले आहे. त्यास मंजूरी मिळेल अशी आशा आहे.

सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या वेबसाईटवर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संगणक संकेतांक २०२००९०२१९४४३८८८९६ असा आहे. हे परिपत्रक डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(श्री. नंदकुमार, भा.प्र.से)

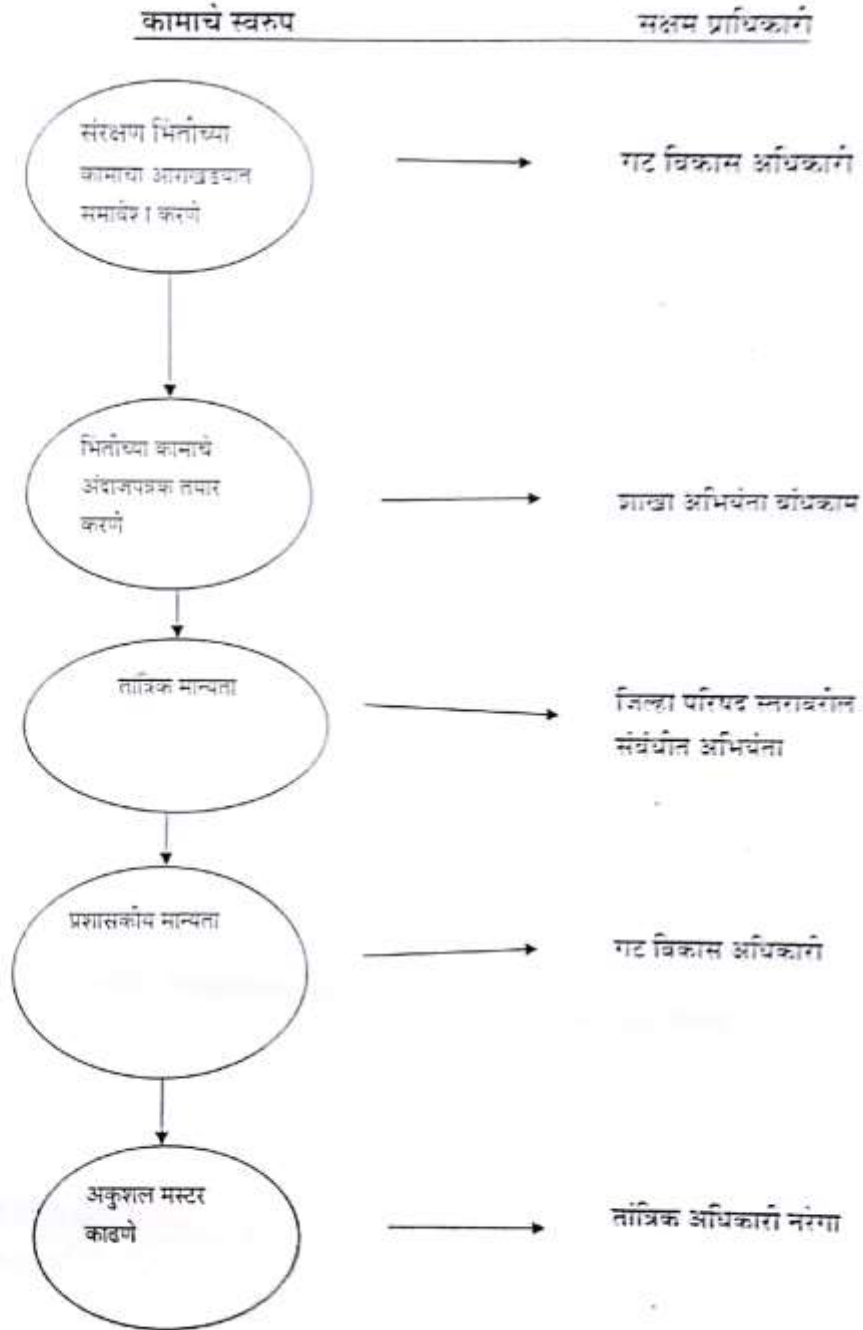
प्रधान सचिव (रोहयो)

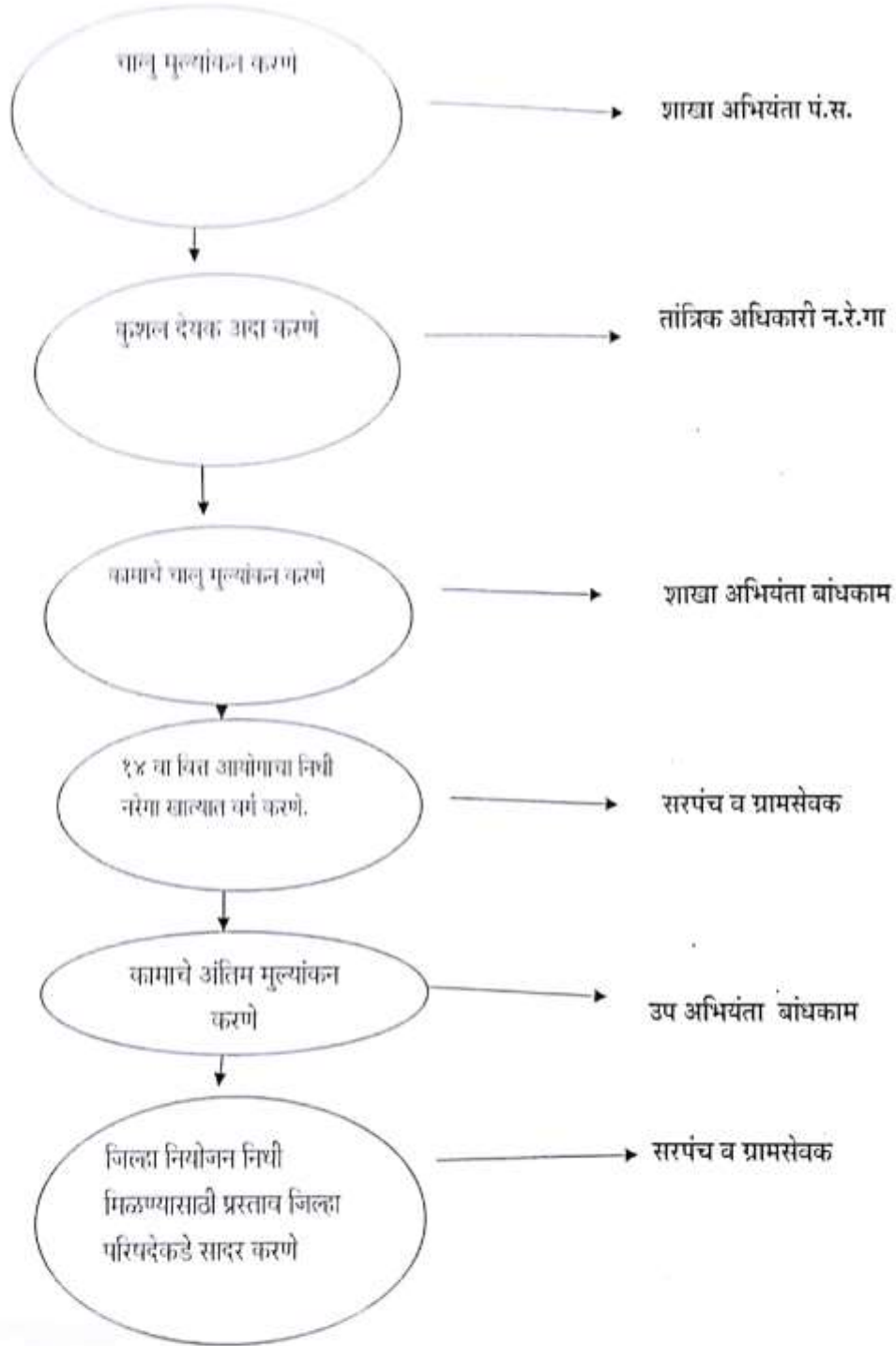
महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १

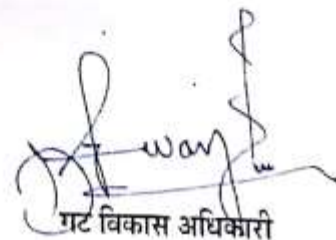
महात्मा गांधी ग्रामिण रोजगार हमी योजना अंतर्गत अभिसरण आराखडयानून शाळेसाठी संरक्षण भितीचे बांधकाम करण्यासाठी अनुसरावयाचे कार्यपध्दती

१) १४ वा वित्त आयोगाच्या आराखडयात काम सामाविष्ट करणे. :- जर काम सामाविष्ट नसेल तर गट विकास अधिकारी बांध्या मान्यतेने कामाचा आराखडयान सामाविष्ट करणे.





टिप:- जी.एस.टी.ची बिल असल्याशिवाय देयके अदा करण्यात येवू नयेत.


गट विकास अधिकारी

परिशिष्ट २
आदर्श गावे

राजगड (चंद्रपूर)

विदर्भ, समृद्ध निसर्गसंपदेने नटलेला भाग. वाघासाठी प्रसिद्ध असलेले ताडोबाचे जंगल विदर्भातील ज्या जिल्ह्यात आहे तो म्हणजे चंद्रपूर. चंद्रपूर जिल्ह्यातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असणारे मूल तालुक्यातील एक गाव म्हणजे राजगड. पूर्वीच्या तिथल्या संस्थांनाच्या राजाची राजधानी. गावामध्ये अठरापगड जातीचे रहिवासी. भोई, कुणबीपासून ते गोंड, परधान आदिवासीपर्यंत सगळ्यांचे वास्तव्य. गावात २ पारंपरिक मालगुजारी तलाव, डोंगरावरची मजगी भातशेती. भोई समजाचा पारंपरिक मासेमारीचा व्यवसाय, जवळजवळ सर्वच शेतकरी अल्पभूधारक आणि मोलमजुरी करून हातावर पोट भरणाऱ्यांची संख्याही बरीच. अशा मिश्र गावगाड्यात शेती, पारंपरिक व्यवसाय किंवा मजुरी यातून घरदार जेमतेम भागवायचे पण दारू पिणे आणि खर्चा खाणे या चैनी मात्र करायच्याच.

गावातील पाटलांच्या मालकीचेच दारू दुकान. कसे कोण जाणे? कुणा अवलियाला सुचले कि, पाटलाच्या तरुण मुलालाच गावचा सरपंच करावा. यामागील हेतू चांगला किंवा वाईट ही असू शकेल. निवडणुका लागल्या, आणि ठरल्याप्रमाणे चंदू पाटील मारकवार सरपंच झाला. निवडणूक जिंकण्याच्या मिरवणुकीतही लोकांनी यथेच्छ दारू पिऊन आनंद साजरा केला. ते साल होते २०००, नव्या शतकाची सुरवात आणि राजगड बरोबरच तरुण चंदू पाटलाच्या आयुष्याला एक नवी कलाटणी देणारे वर्ष.

लहानाचा मोठा नागपूर सारख्या शहरात झालेला, १२ वी पर्यंत शिक्षण पूर्ण करून गावातील वडिलांचा व्यवसाय सांभाळणाऱ्या चंदू पाटलाना तेव्हा आपण कुणीतरी मोठे पुढारी झाल्यासारखे वाटू लागले, गांधी, विनोबा, गाडगेबाबा, तुकडोजी महाराज यांच्या कार्याशी, विचारांची शालेय जीवनात मिळालेल्या माहितीचा ठसा आतवर कुठेतरी असावा, तोच आता जागा झाला. चंदू पाटील सांगतात, “सरपंच झाल्या झाल्या दोन खादीचे पोशाख विकत घेतले. रोज सकाळी तयार व्हायचे आणि ग्रामपंचायत ऑफिसमध्ये जाऊन बसायचे. गावाची पहिली ग्रामसभा झाली. नवीन सरपंचाला पाहायला म्हणून बरेच लोक जमले होते. गावासाठी काहीतरी करायचे ही इच्छा खूप तीव्र होती. त्याचवेळी गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान सुरु झालेले. त्यात भाग घेऊन गावाला पुढे न्यावे यासाठी लोकांशी बोललो. लोकही उत्साहाने तयार झाले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी गावातील गटारी साफ करून सुरवात करायला लोक तयार झाले. माझ्या आनंदाला सीमा राहिली नाही.”

दुसऱ्या दिवशी सकाळी गावातील एकही व्यक्ती आली नाही. तेव्हा नवीन सरपंचाना समजले कि, हे काम वाटते तितके सोपे नाही. आपल्याला खूप मेहनत घ्यावी लागेल. लोकांमध्ये आधी ‘गाव माझा आहे’ ही भावना तयार करावी लागेल. त्याची सुरवात अर्थात स्वतःपासून.

टिकाव-फावड घेऊन सरपंच एकटाच गटार साफ करू लागला. हे पाहून काहीजणांना शरम वाटली. कुणी काहीही न सांगता तरुण मुले त्याच्या मदतीला आली. बघता बघता सर्वांनी मिळून १८ ट्रोली घाण साफ केली. गटार साफ करण्यासाठी एक 'जुनून' लागतो, तो या सरपंचाच्या कृतीने लोकांमध्येही आला. हे काम करून आपण खूप 'भारी' काहीतरी केलेय असे सर्वांना वाटले. ही तर फक्त कथेची सुरवात होती.

त्यानंतर 'हा गाव माझा आहे' या भावनेने तरुण-म्हातारे-मुले एकत्र येऊन झपाटल्यासारखे काम करू लागले. झोपडीवजा असलेल्या ग्रामपंचायत कार्यालयातच रात्र-दिवस ग्रामविकासाच्या चर्चा, आखणी होऊ लागली. ग्रामस्वच्छता अभियानाचा पुरस्कार मिळवण्यासाठी गावाची निवड झाली. पहिल्या वर्षी मात्र तालुकास्तरीय पण पुरस्कार मिळाला नाही. अपयशाने खचून न जाता 'काय कमी राहिली?' याचा शोध घेत गाव पुन्हा आत्मीयतेने कामाला लागले. पुढच्या वर्षी तालुकास्तरावर प्रथम क्रमांक राजगडला मिळाला. लोकसहभाग आणि श्रमदान यातून सर्व मिळून झपाटल्यासारखे काम केले, यामध्ये तलावांतला गाळ काढून गावात शिरणाऱ्या पाण्याला रोखण्यासाठी मातीचे कठडे, तिथेच छोटा बगीचा, भूमिगत गटारे व स्वच्छता अशी सर्व कामे केली. शालेय विद्यार्थ्यांपासून ते ९० वर्षांच्या म्हातार्यांपर्यंत, सर्व जातींचे लोक एकदिलाने, आपल्या गावासाठी काम करत होते. त्याचे फळ म्हणून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचा जिल्हास्तरीय (पुरस्कार रक्कम ५ लाख रुपये), विभागीय (पुरस्कार रक्कम १० लाख रुपये) व राज्यस्तरीय (पुरस्कार रक्कम - २५ लाख रुपये; साल २००२-०३) असे पुरस्कार राजगडला मिळाले. ग्रामविकासासाठी निधी गावाने स्वप्रयत्नांतून मिळवला.

आता सरपंचाची गावाशी चांगलीच नाळ जुळली. गावातील लोकांचे इतर प्रश्न त्यांना दिसू लागले. गावाबद्दलच्या वाढत्या जबाबदारीची जाणीव वाढली. त्यासाठी स्वःताचा अभ्यास वाढवला. 'शालेय जीवनात वाचली नव्हती इतकी पुस्तके मी सरपंच झाल्यानंतर वाचली' अस ते गमतीने म्हणतात. इतर गावांमध्ये आपला विकास कसा साधला आहे याचा चिकित्सक वृत्तीने अभ्यास सुरु केला. गावातील गरीब लोक दारूसाठी पैसे घालवतात आणि त्यांच्या मुलांना कुपोषित राहावे लागते, हे लक्षात आल्यावर स्वतःचे चांगली कमाई असणारे -दारू दुकान २००५ साली बंद केले. गावातल्या पानटपच्या आधीच बंद केल्या होत्या, गुटखा/खर्चा बंदी केली. घरचे टोमणा देत, "स्वतःला गाडगेबाबा समजायला लागला का?" पण -WE मधला (मी - समाजाचा) भक्कम असल्यामुळे आणि आपण करत असलेल्या कामाची -क्लीयारीटी असल्यामुळे त्याचे वाईट वाटून न घेता आपले निर्णय ठाम ठेवले. 'गावाला मी घडवले म्हणण्यापेक्षा गावाने मला घडवले' असे त्यांचे ठाम मत आहे. झपाटलेपण ते जाणतेपणाकडे चंदू पाटलांचा प्रवास याकाळातच झाला.

उत्साही व दूरदृष्टी असणारे नेतृत्व आणि जागृत गावकरी यामुळे राजगडने एकामागून एक असे अनेक पुरस्कार पटकावले. त्यामध्ये विशेष असे तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम यांच्या हस्ते मिळालेला निर्मल ग्राम पुरस्कार (रु.२ लाख), २००८ सालचा महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव

पुरस्कार (रु. २ लाख), २०११ सालचा पर्यावरण संतुलन ग्राम पुरस्कार (रु.६ लाख), २०१२-१३ साली राजगडची आदर्श गाव योजनेसाठी निवड झाली. गावात त्यातून शेती सुधारणा केली गेली, पाणलोट विकास , बांध बंदिस्ती, मत्स्यतलाव, भूमिहीनांना कामधंदा, बचत गटाच्या माध्यमातून महिलां सक्षमीकरण अशी अनेक मुलभूत कामे केली गेली.

चंद्रू पाटील सांगतात, “आमच्या ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न २००० साली ३५००० रुपयांपर्यंत होते. ग्रामविकासासाठी आम्हीच काहीतरी करणे अपेक्षित होते. उपलब्ध शासकीय योजनांचेच योग्य नियोजन आम्ही केले. आधी झोपडीत भरणारी ग्रामपंचायत आता १०००० चो.फुट आहे. सुसज्ज प्रशिक्षण हॉल इथे आहे. शाळेची दुमजली आधुनिक इमारत आहे. गावात ओला-सुखा कचऱ्याचे विलागीकरण केले जाते, गावात कचरा संकलन घंटागाडी मार्फत केले जाते, त्यावर गांडूळखात निर्मिती प्रकल्प उभा आहे. गावात १० ते १२ हजार झाडे लावण्यात आलीय, त्यातले ११०० सागाचे आहेत. श्रमदान आणि लोकसहभाग हे माझ्या गावाच्या यशाची गुरुकिल्ली आहे. लोकांमध्ये खूप शक्ती आहे, फक्त ती आपल्याला जागृत करता आली पाहिजे. अजूनही आमच्याकडे खूप शक्ती व उत्साह टिकून आहे.”

२०१६-१७ सालचा SMART गाव पुरस्कार (रु. ५० लाख) चंद्रपूर जिल्ह्यातून राजगडला मिळाला. याच वर्षी केंद्र शासनाचा पंचायत राज सशक्तीकरण पुरस्कार (रु.८ लाख) देखील मिळाला.

यशाने हुरळून न जाता यापुढचे नियोजन राजगडकडे तयार आहे, गावातील शेतीतून उत्पन्न वाढविणे, गावातच उद्योजकता वाढवून गावाची अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी विशेष प्रयत्न त्यांना करावयाचे आहेत. ‘स्वच्छतेतून समृद्धीकडे’ या वाक्यातील अभिप्रेत समृद्धी आर्थिक विकासातून अजून आणणे बाकी आहे, याची त्यांना स्पष्टता आहे. म्हणूनच कदाचित सुरवातीची -गावाबद्दलची आपुलकी टिकवून ठेवण्यासाठी गावातील गटारी श्रमदानातूनच आजही साफ होतात, त्यासाठी पगारी माणसे नेमलेली नाहीत.

साखरा (वाशिम)

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे ती म्हणजे शेती. शेती सुरळीत तर शेतकरी सुखी, त्याचे कुटुंब सुखी. शेतीसाठी महत्वाचे असते ते म्हणजे पाणी. पाण्याला जीवन असेही म्हटले जाते. खेड्यापासून शहरांपर्यंत, शेतीपासून उद्योगांपर्यंत सर्वांना आवश्यकता असते, ती पाण्याची. शेतोसाठी पुरेसा पाऊस असायला हवा, मराठवाड्यात पूर्वी तो तसा असायचा. वातावरण बदलाच्या पार्श्वभूमीवर अनेक बदल गेल्या २-३ दशकांत झाले आहे. घटते पाऊसमान, बदलले ऋतूचक्र यामुळे खरीप व रब्बी अशा दोन्हीही शेतीच्या हंगामाची अनिश्चितता वाढली आहे. याचबरोबर बदललेल्या शेतीपद्धतीमुळे पाणी वापराचे प्रमाणही जास्त वाढले आहे. शेतीसाठी जास्त वापर होतो तो म्हणजे भूजलाचा. वर्षानुवर्षे जमिनीच्या पोटात मुरलेल्या पाण्याचा उपसा करून मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. परिणामी दिवाळे निघते.

असेच -पाणी दिवाळे घाले ते साखरा गावी. मालेगाव तालुक्यातील वाशिम जिल्ह्यातले साखरा हे गाव. आधी गावात भरपूर पाणी होते. पण एक वेळ अशी आली कि विहिरींना पाणी पुरेना. शेती नीट पिकेना. या पाणीदुर्भिक्ष्याला सामोरे जात असतानाच शेजारच्या गावात मात्र जादू झाली होती. ४ किमी अंतरावर असलेल्या 'जांभरून महाली' या गावी कृषी मित्र संस्थेच्या माध्यमातून पाणलोट विकासाची कामे झाली होती आणि गावात पाण्याची कोणतीच कमी नव्हती. खरीप, रब्बी सोबतच इथे उन्हाळी पिके देखील होत.

साखरातील जाणकार मंडळी एकत्र आली. "आजपर्यंत आपण पाण्याचा फक्त उपसा केला, पण जमिनीत पाणी पुन्हा जिरवले नाही. शेजारच्या गावासारखे आपणही पाणलोट्याची कामे केली पाहिजे." सर्व गावाचे यावर एकमत झाले.

गावाच्या विकासाचे ध्येय ठेऊन अनेक शासकीय विभाग, गैर शासकीय संस्था गावांत प्रकल्प घेऊन जात असतात. खरतर फायदा गावाचाच असतो तरीही त्यांना हवा तसा प्रतिसाद व लोकसहभाग गावांतून मिळत नाही. विशेषतः शासनाच्या कल्याणकारी योजना या खूप विचारपूर्वक तयार केल्या जातात पण त्यांची अंमलबजावणी करताना अनेक त्रुटी राहतात व याला सर्वात जास्त जबाबदार असते ती गावाची अनास्था व अप्पलपोटी प्रवृत्ती. मग योजना फक्त येतात आणि जातात, गावाचा विकास 'जैसे थे' तसाच राहतो. साखरा गावात मात्र स्थिती उलट होती. साखरा गावातील लोकांना योजनांचे महत्व समजले होते गावाच्या विकासासाठी आवश्यक असेल ती कामे करण्याची, वेळ देण्याची त्यांची तयारी होती. म्हणतात ना गरजवंत असेल तर त्याला जे देऊ केले जाते, त्याचे महत्व समजते., तसेच काहीसे झाले होते.

अजिबात वेळ न दवडता गावातील मंडळी शेजारच्या गावात काम करणाऱ्या कृषी मित्र संस्थेच्या अधिकाऱ्यांना भेटली. आपल्या गावातही असेच काम करण्याची तयारी दर्शविली. कृषी मित्र बहुदेशीय संस्थेचे अध्यक्ष श्री.वानखेडे म्हणतात, "मी आलेल्या मंडळींना आदर्श गाव योजना राबवतानाची सप्तसुत्री समजून सांगितली. नसबंदी, नशाबंदी, ग्रामस्वच्छता, वृक्षलागवड, बोअरबंदी, पाणलोट विकास व श्रमदान हे त्यातले महत्वाचे मुद्दे. या सर्वांसाठी त्यांची तयारी तर होतीच पण काम करण्याचा उत्साह व निश्चय प्रचंड होता."

पुढे गावाने निवडीसाठीचे सर्व निकष पूर्ण केले. २०११ साली गावाची आदर्श गाव योजनेसाठी निवड झाली. आता पाण्यासाठी सर्व गाव एकत्र झाला होता. योजनेतील कामे पूर्ण करता करता गावाबद्दलची जबाबदारीची भावना आणखीनच वाढत गेली. ग्रामस्वच्छता, निर्मल ग्राम, पाणलोट ही कामे गावात झाली. महिलांचा सहभाग मिळवण्यासाठी अंजनाबाई सावळे यांनी विशेष प्रयत्न केले. सुरवातीला 'हे काम आमचे नाही' अशीच इथल्या महिलांची भावना असायची. पुढे त्यांचाही सहभाग वाढू लागला. गावात गोबर गॅस झाले, टिबक, तुषार सिंचनच्या वापरातून तसेच ऊस, केली अशी नगदी पिके न घेण्याचा संकल्प करून पाण्याचे नियोजन केले गेले.

साखरा गावात 'एरिया ट्रीटमेन्ट' करताना एक विशेष तंत्र वापरले गेले. या तंत्राची आखणी व संकल्पना मांडणारे श्री. बलवंत गजभिये हे -सिनियर जीओलॉजीस्ट म्हणून कार्यरत होते. ते या तंत्राची माहिती देताना म्हणतात, "नाल्याचे खोलीकरण करून तेथेच त्याला कप्पे करायचे, जेणेकरून मोठ्या चरामध्ये वाहते पाणी थांबून राहते. या प्रत्येक मोठ्या चरांत -रिचार्ज स्वॅप (swaps) घेतले आहे. अर्थात या सर्वांमध्ये तांत्रिक बाबींचा निशितच विचार केला गेला आहे. या तंत्रामुळे २-३ पाऊस झाले तरी भूगर्भातील पाण्याची पातळी लगेच वाढते."

याआधी नदी नांगरणे, राजस्थानातील सपाट भूभागावर उपयोगी असलेली 'चौका सिस्टीम' अशो काही लोकांनीच शोधलेली तंत्र मला माहित आहेत, पण साखरात वापरलेले हे विशेष तंत्र श्री. गजभियेच्या आयुष्यभराच्या शासकीय सेवेतील कामकाजाचा अनुभव, निरीक्षण व इच्छाशक्ती याचेच फलित आहे. ह्या तंत्राचे मराठवाड्यातील १२० गावांत यशस्वी प्रयोग केले गेलेत. "मला अजून ३ वर्षे तरी मराठवाड्यातील पाणी समस्येवर काम करायचे होते पण नियमानुसार वयाच्या ५८ व्या वर्षी मी सेवानिवृत्त झालो आणि काम करण्याचे राहून गेले." अशी इच्छा ते बोलून दाखवतात.

साखरात आज सर्व हातपंपाना उन्हाळ्यात देखील पाणी असते. शेतात बागायत व्हायला लागलेय. कांदा, अद्रक, आलू अशी नगदी पिके शेतकरी घ्यायला लागलीत. प्रात्यक्षिक स्वरूपात सध्या संत्रा, डाळिंब, आंबा या फळबागा लावल्या आहेत. -"या वर्षी तर पाणी -नव-जून देखील झाल" अस सांगतानाच पुढे फळबागांची जास्त लागवड करण्याविषयी गावकरी बोलून दाखवतात.

श्रामाबरोबरच गरज पडल्यास आपण आपला आर्थिक वाटा देखील गावासाठी उचलला पाहिजे, याची जाणीव साखरा ग्रामस्थांना आहे. गावाच्या विकासात शिक्षण हे अतिशय महत्वाचे त्यांना वाटते. म्हणूनच शाळेसाठी आवश्यक असलेली जागा त्यांनी लोकवर्गणीतून खरेदी केली. त्यांची शिक्षणाबद्दलची आस्था पाहून साखऱ्यामध्ये केंद्र शासनाच्या भारतरत्न अटलबिहारी वाजपेयी आंतरराष्ट्रीय निवासी शाळेसाठी मंजूरी मिळाली. यासाठी लागणारी मोठी जागा देखील गावाने उपलब्ध करून दिलीय.

सर्वार्थाने जागृत झालेले साखरा पुढेही विकासाची एक एक पायरी संघटीत राहून चढत राहणार, यात शंका नाही.

कोठोडा (यवतमाळ)

जो जन्माला आला तो प्रत्येकजण एक न एक दिवस जाणारच असतो, पण जेव्हा कुणी स्वतःहून जग सोडण्याचा निर्णय घेतो तेव्हा त्याला इतके जगणे नकोसे का होते? त्यामागची कारणे व्यक्तीपरत्वे वेगवेगळी असली तरी, जेव्हा शेतकरी आत्महत्या करतो, आणि १-२ नव्हे तर हजारोनी करतो तेव्हा नेमके कुठे चुकतेय? याचा विचार व्हायला हवा. महाराष्ट्रात आणि देशभरदेखील असे शेतकरी आत्महत्या सत्र मोठ्या प्रमाणात सुरु असते. याला महाराष्ट्रही अपवाद नाही. यवतमाळ जिल्हा सर्वात जास्त शेतकरी आत्महत्या होणारा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. याच जिल्ह्यातील

एक गाव कोठोडा . २००९-१० सालात मोठ्या प्रमाणात शेतकरी आत्महत्या झालेल गाव. त्यामुळे देशाचे लक्ष इकडे वळले.

घरातील कर्ता पुरुष आपले जीवन संपवतो, म्हणून ज्या समस्येसाठी त्यांनी आत्महत्या केली ते प्रश्न मिटतात का? तो गेल्यानंतर त्याच्या कुटुंबाचे काय होते? चूल-मूल आणि शेती सोडून इतर कोणतेही कौशल्य नसणाऱ्या त्याच्या पत्नीचे काय होत असेल? त्यांचा घरखर्च कसा चालत असणार? म्हातारे आई-बाप कुणाच्या आशेवर जगत असतील? असे अनेक प्रश्न मागे उरतात. शेतकरी आत्महत्येमुळे प्रसिद्ध (?) झालेल्या गावात मग पत्रकार, पुढारी, अभ्यासक असे अनेक लोक सहानुभूती दाखवायला येतात. पण कुणाकडून ठोस काही उपाय होण्याची शक्यता धूसरच असते. अशावेळी घरातील बाईला कंबर कसून कामाला लागावेच लागते, तिच्या चिलया-पिल्यांसाठी.

या मनाने खचलेल्या व निराशेने ग्रासलेल्या लोकांना आशेची ठोस उभारी देण्याचे शासनाने ठरवले. आदर्श गाव योजनेचे कार्यकारी अध्यक्ष पोपटराव पवार यांनी कोठोड्यात पहिली ग्रामसभा घेतली. या ग्रामसभेत विशेष उपस्थिती होती ती आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या विधवांची. भावनिक संत्वानाबरोबरच गावात विकासकामे करून जलसंधारणाचे काम करण्याची खात्री त्यांनी दिली. त्यानुसार २०११ सालापासून गावात आदर्श गाव योजनेअंतर्गत कामास सुरवात झाली. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी निवड केली श्रीमती शांताबाई भोयर ग्रामविकास संस्थेची. यामाध्यमातून गावात पाणलोट्याची कामे करण्यात आली, त्यामुळे कमी पाऊस झाला तरी जमिनीत जिरलेल्या पाण्याच्या ओलीवर पिके जोरात यायला लागली. जिथे आधी एकरी ३ ते ४ क्विटल कापूस होई तेथे ८ ते १५ क्विटल पर्यंत उत्पादन वाढले. त्यामुळे शेतीतून उत्पन्न मिळायला लागले.

बरेचदा पेरणीसाठी, खत-औषधांसाठी तसेच घरात काही छोटे-मोठे काम निघाले तर त्यासाठी पैशांची निकड पडत असते. त्यासाठी एकतर कर्ज उचलले जाते. पिक चांगले आले नाही तर ते फेडता येत नाही. त्यातून दृष्टचक्र सुरु होते आत्महत्येचे ! म्हणून गावात आर्थिक सुधारणा करणे गरजेचे होते. त्यासाठी महिला बचत गटांची स्थापना करण्यात आली, त्यातही गरजेनुसार विधवा महिलांचा, शेतमजूर महिलांचा व भूमिहीन महिलांचा असे गट निर्माण करण्यात आले. यातून बचत तर होतच होती पण आदर्श गाव योजनेतूनच काही निधी 'ग्रामविकास कोश' म्हणून राखीव ठेवला गेला. यातून महिलांना प्रायोगिक स्वरूपात कर्ज वाटले गेले. महिलांनी ते परत केल्यावर त्या निधीत अजून वाढ केली गेली. महिलांना छोटे मोठे व्यवसाय उभे करण्यासाठीही मदत केली गेली. त्यामध्ये स्वयंपाकाची भांडी, शेवया यंत्र असे व्यवसाय महिलांचे गट करू लागले. त्यांचा कामातील उत्साह पाहून त्यांना पुढे डाळ मिल व RO प्लांट असे मोठे व्यवसाय देखील उभे करून दिले गेले. ग्रामपंचायने स्वनिधीतून त्यांना माल वाहतूक वाहन उपलब्ध करून दिले. त्यामुळे 'RO वाटर' चा व्यवसाय चालवण्यास मोठीच मदत मिळाली. प्रत्येकीच्या हाताला शेती व व्यवसाय यांच्या माध्यमातून गावातच रोजगार उपलब्ध झाला.

आदर्श गाव योजनेच्या माध्यमातून एका नव्या उभारीने महिलांनी कुटुंबाची त्याचबरोबर गावाचीही आर्थिक घडी बसवली. गावात शौचालये, वृक्षारोपण, नशाबंदी हे कामे देखील झाली. त्यामुळे गावात आज एकही दारू दुकान नाही. मुले-मुली उच्चशिक्षण घेत आहेत.

२०१० साली ट्रॅक्टरसाठी घेतलेले कर्ज न फेडल्यामुळे ज्या शेतकऱ्याने आत्महत्या केली होती, त्याच शेतकऱ्याचा मुलगा आज डॉक्टर झाला आहे.

कांताबाई झगडे या गावच्या उपसरपंच आहेत. 'तुम्ही आम्हाला काहीतरी मार्गदर्शन करा' असा त्यांचा आग्रह हा त्यांच्यातील आलेल्या जागृतीचे फलित आहे. एरव्ही चूल-मूल सांभाळून एका मर्यादेत राहणाऱ्या महिला योग्य दिशा मिळाली तर संसाराची गाडी नीट चालवू शकतात, हेच या महिलांनी दाखवून दिले आहे.

शेतकरी आत्महत्येचे कारणे हे बहुतांश आर्थिक असतात. पण यावर कल्पकतेने मात करता येते, निराश न होता प्रश्नाचे उत्तर शोधणे महत्वाचे असते. शासनाच्या मदतीने व गावकऱ्यांच्या इच्छाशक्तीने हे घडू शकते, हाच आदर्श यवतमाळ मधील आदर्श गाव कोठोडा' ने घालून दिला आहे. सन २०१७-१८ चा महाराष्ट्र राज्यातील आदर्श गाव संकल्प व प्रकल्प योजनेचा प्रथम पुरस्कार कोठोडा ने मिळवला. इथल्या ग्रामास्थांसोबत आत्मीयतेने संवाद साधून दुःखाचे मळभ दूर सारून महिलांमध्ये दुर्दम्य आत्मविश्वास निर्माण करणाऱ्या श्री सुनील पावडे या कार्यकर्त्याला आदर्श ग्रामकार्यकर्ता हा पुरस्कार देखील मिळाला.

साल २०१० नंतर गावात एकही शेतकरी आत्महत्या झाली नाही, हेच कोठोडाचे मोठे यश म्हणावे लागेल.

भागडी (पुणे)

गावकऱ्याबद्दल अनेक वेळा, अनेक ठिकाणी बोललं-लिहलं गेल आहे. गावाच्या वागण्याच्या अनेक रिती त्यातून निर्माण झालेले अनेक वाक्प्रचार व ऊक्ती तयार झाल्यात. 'गाव तिथे बारा भानगडी' व 'गाव करील ते राव करील काय?' या दोन विरुद्धार्थी म्हणी. पहिली नकारात्मकता दर्शवते तर दुसरी सकारात्मकता त्याचसोबत गावाच्या ताकदीचा आवाका देखील समजावते. नरसिंहाची शक्ती गावात असतेच पण याच शक्तीला जर सकारात्मक दिशा समजली तर गावाचे नंदनवन कसे बनते, याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे भागडी.

पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव तालुक्यात भागडी हे एक छोटेसे गाव. पर्जन्यछायेचा भाग असल्यामुळे वर्षाला सरासरी पडणारा पाऊस जेमेतेम. पावसाळ्यात कोरडवाहू शेती पिकते. पोट भरण्यासाठी पुणे-मुंबईत स्थलांतर तर काहींची शेतमजुरीसाठी इतर गावांत जाणे-येणे. कायमच्याच या जिण्याला सोबत गट-तट, हाणामारी व मारामाऱ्या. मुठभर गाव पण भांडणे अमाप,

असे काहीसे. गरिबी, अशांतता आणि प्रतिकूल निसर्ग हे समीकरण बनलेल्या भागडी गावाच्या इतिहासात एक 'टर्निंग प्वाइंट' आला आणि गावाने कात टाकली.

साल २०००. गावातील निवडणुकीच्या काळात निर्माण झालेल्या वादाने अनेक जणांना तुरुंगवारी भोगायला लागली, गावात सुव्यवस्था व शांतात ठेवण्यासाठी गावात महिनाभर जमावबंदी लागू करावी लागली. या परिस्थितीमुळे लहान-थोर सर्वच उद्विग्न झाले होते. -या भांडणांमुळे आर्थिक, सामाजिक परिणाम होऊन गाव विकासाच्या वाटेपासून अजूनच दुरावत चाललेय' असे जाणकारांना स्पष्टपणे जाणवले. "बस्स झाली गटबाजी, आता हे थांबलेच पाहिजे" या एकमताने गावातील जाणत्या लोकांनी सर्वांना एकत्र केले. आपापसातल्या भेदामुळे कोण-कोणते परिणाम होताहेत हे पटवून दिले. आणि गावाला पुढे नेण्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न करण्याचे ठरले. भागडीतील जाणते ग्रामस्थ तसेच मुंबईसारख्या ठिकाणी यशस्वी उद्योग करणाऱ्या किसनशेट उंडे, प्रभाकर उंडे व इतर मंडळींचा गावाची एकी करण्यात पुढाकार होता. बाहेरचं जग अनुभवलेल्या यांना आपले गाव कुठे मागे पडत आहे, याची नेमकी बाजू गावकऱ्यांना पटवून दिली. किसनशेट म्हणतात, " कुटुंबांप्रमाणेच गावालाही एखादा बाप पाहिजे. एखादा चुकत असेल तर त्याला 'तुझे इथे चुकते' हे समजून सांगायला पाहिजे. मी नेमकी तीच भूमिका निभावली."

लोकांनीही त्यांचे सजग नेतृत्व स्विकारले. विध्वंसक उर्जा सकारात्मकतेकडे वळवली. गावाच्या विकासाचा वसा घेतला. गावात शांतता व सलोख्यासाठी 'बिनविरोध निवडणुका' होऊ लागल्या. पुढे ही परंपरा गावाने २० वर्षे अखंडपणे टिकवली आहे.

दुसरे संघटीत पाऊल उचलले ते दुष्काळमुक्तीसाठी. दुष्काळमुक्तीचा ध्यास आणि श्रमदानाचा वसा घेऊन गाव अविरत कामाला लागले. हातात टिकाव-फावडं घेऊन श्रमदानातून पहिला मातीचा बंधारा गावाने उभा केला. इथेही गावकऱ्यांचे पारंपरिक शहाणपण कामाला आले. डोंगर-दऱ्याने वेढलेल्या भागडीच्या एका बाजूला भीमा नदी तर दुसऱ्या बाजूला सीना नदी आहे. दोन्ही नद्यांच्या प्रवाहापासून गाव वंचित असले तरी गावाला एकच पाणलोट आहे व त्यातून वाहणारा एक ओढा. हा ओढा गावाच्या मधोमध वाहतो. या गोष्टी गृहीत धरून या ओढ्याला डोंगराच्या खाली बांध घालून अडवण्यात आले तर त्याचा फायदा संपूर्ण गावाला होणार. गावातल्या विहिरींना पाणी राहिल व शेती नीट होईल यासाठी 'जागृत झालेल्या' भागडी गावातील ग्रामस्थांनी हे काम सुरु केले होते. काम पूर्ण झाले, पाणी अडले, जिरले व त्याचा अपेक्षित परिणाम देखील दिसून आला. लोकांचा उत्साह वाढला.

'कशासाठी करायचे?' हे समजले कि 'कसे करायचे?' हा प्रश्न शिल्लक राहत नाही. भागडी आता संघटीत होते, गाव विकासाचे ध्येय व जाणीव होती.. त्यामुळे गावातील सरकारी योजनांनाही चांगला प्रतिसाद मिळत गेला. गावाच्या कोणत्याही कामात लोक मागे राहत नव्हते. आत्मविश्वासाने भागडी गाव पुढे चालले होते. २०१०-२०१२ साली, गावाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी भागडीची महाराष्ट्र शासनाच्या 'आदर्श गाव योजनेसाठी' निवड झाली. योजना कार्याचित करण्यासाठी साथ मिळाली ती ज्ञानशक्ती विकास वाहिनी' संस्थेची.

स्वतः पत्रकार व सामाजिक कार्यकर्ते असणारे डी. के. वळसे म्हणतात, “दिवाळीनंतर तालुक्यात पिण्यासाठी पहिला टँकर या गावात सुरु होत असे, त्यामुळे गावाची निवड केली. आदर्श गाव योजनेची सप्तसुत्रींतील एक म्हणजे वृक्षारोपण. यासाठी गावाने ठराव केला कि, नवीन लग्न झाले, कि २ झाड लावायचे. मुल झाले तर १ झाड लावायचे. याशिवाय गावात कुणी दुचाकी वाहन घेतले तर २, चारचाकी वाहन घेतले ४ असे झाडे लावावीत. याचे सर्वानी पालन केले त्यामुळे गावात मोठ्या प्रमाणात वृक्षारोपण व संवर्धन झाले. माथा ते पायथा पाणलोट्याची कामे झाली. ओढ्यावर साखळी बंधारे बांधले गेले. कोरडवाहू पिक पद्धती जाऊन बागायती शेती होऊ लागली. गावातील स्थलांतर तर थांबलेच पण गावाबाहेर गेलेले लोक परत गावात आले. आपली माती, आपली जमीन कसू लागले, शेतीपूरक दुग्ध व्यवसाय वाढला. आर्थिक सुबत्ता आली.”

आजही गावाने ‘संघटनाचा’ व ‘श्रमदानाचा’ वसा टाकलेला नाही. दर शनिवारी मारुतीच्या आरतीनिमित्ताने सर्व गाव एकत्र येते. गावात स्वच्छता केली जाते. २० वर्षांहून जास्त काळ गावाची एकी टिकवणे, बिनविरोध निवडणुका घेणे ही सोप्या गोष्ट नाही. आपल्या घरात नेहमी दिसणारा -जनरेशन गॅप इथे आहे का हे मला जाणून घ्यायचे होते. गावचे उपसरपंच असलेले ज्ञानेश्वर मुंडे म्हणतात. “नवीन पिढीला, जुन्या पिढीने गावासाठी केलेले प्रयत्न, आधीची बिकट परिस्थिती माहित नसते. कधी-कधी त्यांचे विचार वेगळे पडतात पण समजावून सांगितले कि समजून घेतात. त्यामुळे अजूनतरी गावाचे सामुहिक ध्येय अबाधित आहे.”

म्हणूनच भागडीने साधलेला ग्रामविकास हा इतर गावानाही ‘एकीचे बळ’ कसे असते याची प्रेरणा देत राहिल.

लेखिका- नीलिमा जोरवर; इमेल- ranvanvala@gmail.com.

परिशिष्ट ३

आदर्श गावांनी इतर गावांना आदर्श करण्यासाठी नियोजन करणेबाबत

मा. प्रधान सचिव, मृद, जलसंधारण व रोहयो, महाराष्ट्र शासन यांनी दिनांक १२/८/२०२० रोजी आदर्शगांव योजनेअंतर्गत पूर्ण झालेल्या गावांचा वेबनार द्वारे आढावा आयोजित करण्यात आलेला होता. सदर वेबनार मध्ये आदर्शगांव योजनेमध्ये जी गांवे पूर्ण झालेली आहेत त्यांनी त्यांच्या आसपास असलेल्या परिसरातील प्रत्येकी १० गांवे निवडून त्यांना मार्गदर्शन करावे अशा सूचना दिलेल्या होत्या. यामध्ये गावविकासासाठी प्रत्येक गावासाठी काहीतरी आदर्श आवश्यक आहे. त्यानुसार आदर्शगांव योजनेतील सदर गावांचा सहभाग घेणे. विकासासाठी विकास कामे हाती घेताना माथा ते पायथा कामे करणे गरजेचे आहे. त्यानुसार अ) वन, ब) मृद, क) जल, ड) पशु या क्रमांने विकसित करणे गरजेचे आहे. यामुळे पर्यावरणाचा -हास थांबेल. जमिनीची धूप थांबेल, उपलब्ध पाण्यापासून पाण्याच्या अंदाजपत्रकाप्रमाणे पाणी वापराचे धडे मिळतील. उपलब्ध नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करून शेतक-यांच्या जोडधंद्यास चालना देवून उपजिविकेचे व्यवसाय, जोडधंदे सुरु करणेस शक्य होईल असे मॉडेल्स होणे आवश्यक आहे. सदर मार्गदर्शन करतांना कोणत्या पध्दती अवलंबाव्यात यासाठी खालीलप्रमाणे नियोजन अपेक्षित आहे.

१) निवडलेल्या गावांना मार्गदर्शन करणे.

आदर्श गांव योजनेमध्ये पूर्ण झालेल्या गावांना इतर गावांना मार्गदर्शन करण्यासाठी त्या गावांना काय सांगणार व त्यांच्या गावामध्ये झालेल्या उत्कृष्ट कामे दाखविण्यासाठी काय नियोजन करणार याचा अंतर्भाव असणे आवश्यक आहे. आदर्शगांवामध्ये काम केलेल्या संस्थेने गावामध्ये बैठका घेणे. एकोपा वाढीस लावणेसाठी प्रयत्न करणे. आदर्शगांव योजनेमध्ये पूर्ण झालेल्या गावांच्या चित्रफिती दाखविणे, किंवा कशा पध्दतीने काम करता येईल या विषयीचे मॉडेल सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून दाखवण्यात यावे. आदर्श झालेल्या गावातील निवडक मंडळीनी निवडलेल्या गावांना भेटी देणे. व गावाबाबत माहिती समजून घेवून विकासासाठी मॉडेल तयार करणेबाबत मार्गदर्शन करणे. निवडलेल्या कामामधील काही ग्रामस्थांनी आदर्शगावास भेट देणे व आपले गाव कसे आदर्श होऊ शकेल यासाठी माहिती घेणे. तसेच गावामध्ये कामे करण्यासाठी संघटन तयार करणे. यामध्ये गावाचे तत्कालीन सरपंच, ग्रामकार्यकर्ता यांची मदत घेऊन गावाला प्रशिक्षित करून आदर्शगांवच्या वाटेने विकासाकडे जाणेस मार्गदर्शन करणे. आदर्शगांवामध्ये “सप्तसुत्रीचे” पालन करून गावाच्या विकासाची मुहुर्तमेढ कशी रोवली, सप्तसुत्रीचे महत्व पटवून देणे. त्यामुळे गावातील ब-याच समस्या सुटतील व एकोपा वाढीला लागेल व एकदा एकोपा झाला तर विकासाचा मार्ग सोपा होईल.

२) मार्गदर्शन करण्यासाठी उपयोगात आणावयाचे सामाजिक माध्यम (सोशल मिडीया)

कोविड-१९ च्या पार्श्वभूमिवर मार्गदर्शन करणा-या गावांना त्यांच्या परिसरातील निवडलेल्या गावांमध्ये समक्ष जावून मार्गदर्शन करणे काही ठिकाणी शक्य होणार नाही. त्यासाठी सामाजिक माध्यम (सोशल मिडीया) उदा: व्हॉटसॅप, फेसबुक, वेबनार आयोजित करण्यासाठी झूम, गुगल ॲप्लीकेशन इ.माध्यमांचा वापर करण्यासाठी नियोजन करणे आवश्यक आहे.

३) निवडण्यात आलेल्या गावांची पार्श्वभूमी तयार करणे -

आदर्श गावामध्ये योजनेअंतर्गत पूर्ण झालेल्या गावांच्या परिसरामध्ये मार्गदर्शन करण्यासाठी जी गांवे निवडली जाणार आहेत त्यांची पार्श्वभूमी तयार करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये सदरच्या गावांची भौगोलिक, आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती, गावाची विकासाकडे वाटचाल करण्याची मानसिकता, गावामध्ये असलेले एकोपे, मृद व जल संधारणाची झालेली कामे, तसेच या कामासाठी असलेला वाव सदरचे गांव राज्य शासनाच्या, केंद्र शासनाच्या कोणत्या योजनेमध्ये समाविष्ट आहे किंवा कसे, आदर्शगांव योजनेप्रमाणे सप्त सुत्रीचा अवलंब होवू शकतो किंवा कसे, इत्यादि बाबींचा समावेश असणे आवश्यक राहिल.

संस्थेने गावामध्ये कामाबाबत वाव तपासणे.

सामाजिक एकोपा, गरीब कुटुंबांना रोजगार, पर्यावरण संतुलन बाबत जागृकता निर्माण करून गावाचा चेहरा मोहरा बदलणे

पाण्याची उपलब्धता वाढविणे, मजुरांचे पुर्ण स्थलांतर रोखणे, रोजगार निर्मिती, शैक्षणिक गुणवत्ता वाढ करणे.

संस्थेने कामाबाबत तांत्रिक बाबी समजावून सांगणे, मृद संधारण, जलसंधारण, वृक्ष लागवड ह्या कामांचे फायदे सांगणे.

संस्थेने गावामध्ये सभांचे आयोजन करून सप्तसुत्री बाबत प्रबोधन करणे, महिला सक्षमिकरणासाठी बचतगट, उपजिवीका उपक्रमाबाबत प्रशिक्षण घेणे.

४) निवड करण्यात आलेल्या गावांमधून कमीत कमी १० प्रतिनिधींची निवड करणे.

निवड करण्यात आलेल्या गावांना मार्गदर्शन करण्यासाठी वेगवेगळ्या क्षेत्रातील कमीत कमी १० व्यक्तींची/प्रतिनिधींची निवड करणे आवश्यक राहिल. त्यामध्ये शिक्षक, सामाजिक कार्यकर्ते, ग्रामपंचायतीचे सदस्य, सरपंच/उपसरपंच, विविध संस्थांचे प्रतिनिधी, तरुण वर्गामधील काही प्रतिनिधी, शासनाच्या कृषि व ग्रामविकास विभागातील कर्मचारी इत्यादिंचा समावेश असावा. निवड केलेल्या प्रतिनिधींना विविध बाबींचे मार्गदर्शन करणे.

संस्थेने गावामध्ये मृद व जलसंधारणाची कामे केल्यामुळे काय बदल होवू शकतो यासाठी आदर्शगांवास भेट देण्यासाठी सहलीचे नियोजन करणे.

सरपंच, ग्रामकार्यकर्ता यांनी शिवार फेरी घडवून आणणे, पुर्वीचा काम झाल्यानंतरचे गाव हा बदल समजून सांगणे व दाखविणे.

सरपंच व लोकप्रतिनिधी गावाचा विकास करण्यासाठी काय काय केले यासाठी मार्गदर्शनपर बैठकांचे आयोजन करणे.

आदर्शगाव व निवडलेले गाव यांच्या मध्ये संवाद निर्माण करणे, जेणेकरून विचारांची देवाणघेवाण होऊन विकासाच्या मार्गाने जाणेबाबत चर्चा करून रोडमॅप तयार करणे.

५) निवड करण्यात आलेल्या गावांचा आराखडा बनविणे.

आदर्शगांव योजनेच्या धर्तीवर निवड करण्यात आलेल्या गावांचा एक सर्वंकष विकास आराखडा बनवावा. त्यामध्ये प्रत्येक गावाची विविध बाबींची गरज तसेच भौतिक, आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती इत्यादींचा अभ्यास करून त्या गावाच्या विकासासाठी काय करणे आवश्यक आहे. त्याबाबीचा समावेश या आराखडयामध्ये करावा. सदरच्या आराखडयाप्रमाणे कामे करण्यासाठी मा.जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली आदर्शगांव योजने प्रमाणेच एक समिती असावी. शासनाच्या विविध विभागांनी या गावांमध्ये त्यांच्या विभागाच्या संबंधित असलेल्या योजना प्राधान्याने कशाप्रकारे राबविता येतील याचा विचार करणे आवश्यक आहे. याबरोबरच मा. जिल्हाधिकारी यांनी जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाच्या मार्फत या गावासाठी काही निधी देता येणे शक्य आहे काय याबाबतचा सुध्दा विचार करावा.

कामे करतांना काम करणा-या विभागाचा समन्वय कसा घडवून आणला याबाबत आदर्शगांव योजनेत कार्यरत ग्रामकार्यकर्ता यांचे मार्गदर्शन आवश्यक आहे त्यासाठी ग्रामकार्यकर्ता यांनी बैठकांमध्ये मार्गदर्शन करणे.

एमआरईजीएस अंतर्गत होऊ शकत असलेले कामे व इतर कामे एकत्रित करून सविस्तर आराखडा तयार करणे.

संस्थेने झालेल्या कामाच्या हस्तांतराबाबत व देखभालीबाबत लाभार्थ्यांला व विभागाला मदत करावी.

६) कृषि विभागाने तयार केलेल्या शेतक-यांच्या रिसोर्स बँकचा उपयोग करणेबाबत.

कृषि विभागाने काही प्रगतीशिल शेतक-यांची रिसोर्स बँक तयार केलेली आहे. असा स्रोत व्यक्ती, किंवा परिसरातील प्रगतीशिल शेतक-यांचा उपयोग या गावाच्या विकासासाठी कशा प्रकारे करता येईल या बाबतचे एक नियोजन करणे आवश्यक आहे.

आदर्शगांवात प्रकल्प कार्यान्वयन यंत्रणा म्हणुन काम केलेल्या संस्था, त्यांचे तांत्रिक कर्मचारी यांचा उपयोग करुन घणे.

ग्रामिण विकास यंत्रणेचे बचत गट सक्षमिकरणासाठी काम करणा-या यंत्रणांचा उपयोग अग्रक्रमाने या निवडलेल्या गावांमध्ये करणे.

७) एमआरइजीएस किंवा इतर येजनेतील निधी प्राधान्याने वापर करणेबाबत.

कोविड-१९ च्या पार्श्वभूमीवर सदय स्थितीमध्ये केंद्र व राज्य शासनाच्या सुरु असलेल्या योजनेमध्ये निधीची कमतरता काही दिवस राहणारच आहे. तथापि, केंद्र शासनाच्या काही योजना उदा एमआरइजीएस या निधी स्रोताची निवड केलेल्या गावाच्या विकासासाठी प्राधान्याने व प्रभावीपणे कसा उपयोग करता येईल याचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये मग्राहयो मध्ये मजूर नोंदणी करणे, मजुरांच्या उपलब्धतेनुसार कामाची सांगड घालणे, मग्राहयो अंतर्गत ज्या विभागाचे कामे आहेत त्या विभागांनी गुणवत्तापूर्वक कामे करुन घेणे इत्यादि बाबतचा समावेश असावा.

एमआरइजीएस अंतर्गत ज्या विभागाचे काम आहे त्या विभागाने कामे हाती घेणे.

हजरे सहाय्यक मग्राहयो यांने गावात ग्राम कार्यकर्त्यांची भुमिका बजावावी.

वैयक्तिक लाभांच्या योजनांसाठी संस्थेने लाभार्थ्यांचे प्रबोधन करुन लाभार्थी तयार करणे.

एमआरइजीएस अंतर्गत वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचे प्रारुप दाखवावे.(मॉडेल दाखवावे)

८) गावामध्ये महिला,भूमीहिन, शेत मजुर इ. घटकांसाठी आराखडा तयार करणे.

निवड केलेल्या गावामधील सामाजिक रचना पाहून त्या गावामध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी काय उपयायोजना करता येतील याबाबत तसेच भूमिहिन आणि शेत मजुरांसाठीसुध्दा त्यांच्या उपजिवीका उपक्रमाबाबत काय करता येईल, याचा सुक्ष्म आराखडा तयार करणे. त्या आराखड्याच्या अनुषंगाने शासनाच्या विविध योजनेअंतर्गत या घटकांसाठी कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण देवून त्यांना आर्थिक मदत काय करता येईल याबाबत नियोजन करणे आवश्यक आहे.

यासाठी आदर्शगांवामध्ये कार्यरत असलेल्या संस्थांकडील पाणलोट विकास पथक (WDT) याची मदत घेऊन गटांना मार्गदर्शन करणे. व्यवसाय निवडीसाठी प्रकल्प तयार करुन देणे, व यशस्वी बचत गटांची भेट घडवून आणणे यासाठी संस्था व यशस्वी बचत गट मोठी जबाबदारी पार पाडू शकतात.

गावातील कुंटूंबाचे मजुरीसाठी स्थलांतर थांबवणे यासाठी उपजिवीका साधणे व मजुरांना कामाची उपलब्धता वाढविणे यामुळे स्थलांतर थांबेल.

कुटूंबाचे स्थलांतर थांबले तर मुलांच्या शिक्षणात खंड पडणार नाही. मुलांची पटसंख्या कमीअधिक होणार नाही.

९) निवड केलेल्या गावांमध्ये स्वयंसेवकाची एक फळी तयार करणे.

केंद्र व राज्य शासनाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर योजना राबविल्या जातात. तथापि, या योजनेमध्ये पात्र लाभार्थ्यांची निवड करणे, त्यांचे अर्ज संबंधित यंत्रणेकडे ऑनलाईनच्या माध्यमातून पाठविणे, त्यासाठी आवश्यक कागदपत्रांची पूर्तता करणे, अर्ज केल्यानंतर त्यामध्ये काही त्रुटी असल्यास त्याची पूर्तता करणे, अर्जाची सध्यस्थिती काय आहे याबाबतीची माहिती जाणून घेणे व अंतिमरित्या या योजनेचा लाभ दिला जाईल यासाठी गावामध्ये एका युवकाची सक्षम फळी असणे आवश्यक आहे. या युवकांना प्रशिक्षण देवून सर्व योजनांची माहिती देणे. योजनांची कार्यपध्दती समजून सांगणे. इ. बाबींचे प्रशिक्षण देवून त्यांना यासाठी तयार करणे आवश्यक असून त्या दृष्टिने नियोजन करणे आवश्यक आहे.

ग्रामरोजगार सेवकासोबत युवकांचा चमू, संस्था प्रतिनिधी, विकसीत गावातील ग्रामकार्यकर्ता यांचे मदतीने शासनाच्या सर्व योजनांचा लाभ मिळविणेसाठी गावातील सर्व ग्रामस्थांची छाननी करून त्यांचे अर्ज करणे, पाठपुरावा करून लाभ मिळवून देणेसाठी टास्कफोर्स तयार करणे.

१०) उपलब्ध माहितीचा प्रभावीपणे वापर करणे.

केंद्र व राज्य शासनाच्या विविध विभागांनी मागील काही वर्षांमध्ये त्यांच्या वेबसाईटवर विविध प्रकारची माहिती, नकाशे इ. बाबत सविस्तर माहिती दिलेली आहे. (उदा: कृषि विभागाने मृद व जलसंधारण योजनेमध्ये आतापर्यंत जी कामे झालेली आहेत त्यांचे नकाशे उपलब्ध करून दिलेले आहेत. Soil Fertility Index चे नकाशे उपलब्ध आहेत.) याचा गावाच्या विकासासाठी उपयोग करणे आवश्यक आहे.

११) निवड केलेली गांवे कोणत्या योजनेमध्ये समाविष्ट आहेत याची माहिती प्राप्त करणे.

केंद्र व राज्य शासनाच्या योजना उदा एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रम, पोकरा, आदर्शगांव, ग्रामविकासाच्या विविध योजनेमध्ये निवडलेली गांवे इ. प्रकारच्या योजनेमध्ये निवड केली असेल तर त्याचा उपयोग या गावाच्या विकासासाठी करून घेणे. तसेच गाभा क्षेत्रांतर्गत विविध योजनांचा प्रभावीपणे वापर करण्यासाठी आराखडा तयार करणे. त्यासाठी वन, मृद, जल व पशु या क्रमाने प्राधान्य देवून कामाचा अग्रक्रम ठरवून आराखडा राबविणे.

१२) पाण्याचा ताळेबंद तयार करून त्यानुसार पिकांचे नियोजन करणे.

ग्रामीण भागामध्ये पाणी व माती हा घटक अतिशय महत्वाचा आहे. दिवसेंदिवस होणा-या हवामान बदलाच्या अनुषंगाने निर्माण होणारी नैसर्गिक परिस्थिती त्यामध्ये अवेळी पाऊस, जास्त

पाऊस, पावसातील खंड याचा विचार करुन पाण्याचा ताळेबंद करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी यशदा,पुणे यांचेमार्फत सुरु करण्यात आलेल्या जल साक्षरता केंद्र यांची मदत घेवून गांवमध्ये जलसेवक तयार करण्याचे नियोजन करावे. या जलसेवकामार्फत पाण्याचा ताळेबंद करुन त्यानुसार पिक रचनेचा गावाचा एक आराखडा तयार करणे.

परिशिष्ट ४

पाणलोट क्षेत्र विकास- वैज्ञानिक पद्धत

कोणत्याही पाणलोटक्षेत्राचा वैज्ञानिक पद्धतीने विकास करण्याकरिता 'माथा ते पायथा' हा सिद्धांत पाळला जातो. शासनाचे ५ डिसेंबर २०२० चे 'लेबर बजेट' तयार करण्याच्या परिपत्रकात याचा उल्लेख करण्यात आला आहे. त्या अनुषंगाने 'माथा ते पायथा' उपचार खालील प्रमाणे करावयाचा असतो. नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाचे 'लेबर बजेट' तयार करण्यापूर्वी राज्यातील सर्व संबंधितांनी खालील व्हिडिओ बघितले पाहिजे. त्याने 'मग्नारोहयो' कार्याचे नियोजन तसेच अंमलबजावणी अधिक गुणवत्तापूर्ण होईल.

विविध उपचार

१ सी.सी.टी.

वाहत्या पाण्याला आणि पाण्याबरोबर वाहून जाणाऱ्या गाळाला थांबवून मातीचा ओलावा टिकवणारे आणि गावातल्या विहिरींची पाण्याची पातळी वाढवणारे सी.सी.टी. कसे बनवयाचे [ते बघू शकता या व्हिडिओद्वारे.](#)

https://youtu.be/ir9HwZK_9Qg

२ एल.बी.एस.

पाण्याचा वेग कमी करून जमिनीची धूप थांबवणारा आणि वाहून जाणारा गाळ अडवणारा पाणलोट विकासाचा सोपा उपचार म्हणजे एल.बी.एस. [एल.बी.एस कसा बनवायचा ते या व्हिडिओ द्वारे बघू शकता.](#)

https://youtu.be/IEyAzDFO_4g

३ माती बांध

पाणलोट विकासात अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावणारा लहान माती बांध कसा व कुठे बांधायचा,? ते बघू शकता [व्हिडिओ मधून.](#)

<https://youtu.be/3HEdLH9LDrs>

४ डीप सी.सी.टी.

मोठ्या प्रमाणात पाणी मुरवून, पाणलोट विकासांमध्ये महत्वाची भूमिका बजावणारे डीप सी.सी.टी. कसे बनवतात ते [या व्हिडिओद्वारे बघू शकता.](#)

<https://youtu.be/3u3iuxbNpCl>

५ कंटूर बांध

पावसाळ्यात आपल्या शेतातून वाहून जाणारं पावसाचं पाणी आणि त्यासोबत वाहून जाणारी सुपीक माती शेतातच अडवण्यासाठी करण्यात येणारा पाणलोट उपचार म्हणजे कंटूर बांध. त्याबद्दलची माहिती या [व्हिडिओद्वारे बघू शकता.](#)

<https://youtu.be/pCMlpXKIOX8>

६ गॅबियन

मोठ्या प्रमाणात गाळ अडवून गावातल्या बंधाऱ्यांमध्ये गाळमुक्त पाणी सोडणारा मजबूत गॅबियन कसा बनवतात, [ते बघूया व्हिडीओद्वारे.](#)

<https://youtu.be/MzICBlc9CLk>

७ शेतातळे

शेतातळे म्हणजे शेतीसाठी पाण्याचा कायमस्वरूपी उपाय. ते कसे व कुठे करायचे ते बघूया या [व्हिडिओमधून](#).

<https://youtu.be/rAENF-qxN2o>

८ कम्पार्टमेंट बांध.

शेतातून बाहेर वाहून जाणारं पावसाचं पाणी आणि सुपीक माती शेतातच अडवण्यासाठी उपयोगात येणारा पाणलोट उपचार म्हणजे कम्पार्टमेंट बांध. कम्पार्टमेंट बांध कसा व कुठे करावा [हे बघू शकता या व्हिडिओ मधून](#).

<https://youtu.be/G9lj9klnyRc>

९ ग्रेडेड कंटूर बांध

शेतातील अतिरिक्त पाणी पिकाला कोणतेही नुकसान न करता बाहेर पडावे आणि सुपीक मातीही वाहून न जाता शेतातच अडवली जावी यासाठी ग्रेडेड कंटूर बांध बांधला जातो. त्याबद्दलची माहिती या [व्हिडिओद्वारे बघू शकता](#).

<https://youtu.be/SGmnrWRqxFL>

१० नाला रुंदीकरण व खोलीकरण

नाला रुंदीकरण व खोलीकरण करताना काय काळजी घेतली पाहिजे, [ते बघू शकता या व्हिडीओद्वारे](#).

https://youtu.be/JLHNQ_-Pow

११ माती बंधान्यांचे पुनरुज्जीवन

गावातील जुन्या, गळक्या किंवा गाळाने भरलेल्या माती बंधान्यांचे पुनरुज्जीवन कसे करावे, ते बघू [शकता या व्हिडीओद्वारे](#).

<https://youtu.be/R9CYRvgGdyw>

१२ विहीर पुनर्भरण

पावसाळ्यात नदीनाल्यातून वाहून जाणारं पाणी वळवून आणि फिल्टर करून आपल्या विहीरीपर्यंत आणणारा पाणलोट उपचार म्हणजे विहीर पुनर्भरण. विहीर पुनर्भरण कसे करायचे ते बघू शकता [या व्हिडिओमध्ये](#).

<https://youtu.be/5-nYlC9cLyl>

१३ शोष खड्डा

सांडपाण्याला नैसर्गिक प्रक्रियेद्वारे जमिनीत मुरवण्यासाठी शोष खड्डा हा जलसंधारणाचा एक सोपा व उत्तम उपचार आहे. शोष खड्डा कसा तयार करायचा, [हे बघूया व्हिडीओद्वारे](#)

<https://youtu.be/bz43sZL9okA>

आदर्श पाणलोट नियोजन

१ गावाचे पाणलोट नियोजन करताना कोण कोणत्या गोष्टी लक्षात घ्याव्यात. [बघूया व्हिडिओच्या माध्यमातून](#)

<https://youtu.be/nv-wCRF3TSo>

२ हायड्रोमार्कर बनवणे

पाणलोट विकासाचे उपचार करताना गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यासाठी हायड्रोमार्कर नावाच्या उपकरणाचा उपयोग होतो. हे उपकरण कमी खर्चात घराच्या घरी कसे बनवायचे? [चला शिकुया.](#)

<https://youtu.be/CwIBmXXDGSo>

३ जलयंत्र बनवणे

पाणलोट विकासाचे उपचार करताना गुणवत्ता राखण्यासाठी कंटूर रेषा आणि ग्रेडेड रेषांची आखणी करणे गरजेचे असते. यासाठी जलयंत्र या सोप्या उपकरणाचा वापर करता येतो. [कसा ते या व्हिडिओच्या माध्यमातून बघूया.](#)

<https://youtu.be/QMuSowBJd3c>

४ हायड्रोमार्कर शिवाय जमिनीचा उतार मोजणे

पाणलोटाने उपचार परिणामकारक होण्यासाठी सर्वात आधी जमिनीचा उतार काढणे गरजेचे असते. अतिशय सोप्या पद्धतीने आणि कमी खर्चात जमिनीचा उतार कसा मोजावा हे [या फिल्म मधून बघूया.](#)

<https://youtu.be/GYNEfw3KMmQ>

५ कंटूर रेषा हायड्रोमार्करच्या मदतीने

उत्तम मृदा व जलसंधारण करण्यासाठी महत्त्वाची असलेली कंटूर रेषा हायड्रोमार्करच्या मदतीने कशी आखायची ते ह्या [व्हिडीओद्वारे बघू शकता.](#)

<https://youtu.be/-fo६५४०jllE>

६ जमिनीचा उतार हायड्रोमार्करच्या साहाय्याने मोजणे पाणलोटाने योग्य उपचार हा जमिनीच्या उतारावर अवलंबून असतो. जमिनीचा उतार हायड्रोमार्करच्या साहाय्याने कसा मोजतात? बघूया [व्हिडिओ मधून.](#)

<https://youtu.be/KG-OKLTrYUQ>

आगपेटीमुक्त शिवार

शेतातील पिकांचे अवशेष न जाळता त्यापासून अशा काही सोन्यासारख्या गोष्टी तयार करता येतात की जमिनीची सुपीकता आणि जलधारण क्षमता यात लक्षणीय वाढ होते. [बघूया व्हिडिओच्या माध्यमातून.](#)

<https://youtu.be/DhI९xTN६jk४>

परिशिष्ट -५

एकात्मिक सेंद्रिय शेती व थेट विक्री अल्पभूधारकांना वरदान

आपण आतापर्यंत मोठ्या प्रमाणात एकपीक पध्दतीमध्ये काम केले म्हणजे कांदा तर कांदा, टोमॅटो तर टोमॅटो, डाळींब तर डाळींब, द्राक्षे तर द्राक्षे, तुर तर तुर संपूर्ण गावाने, तालुक्याने एकच पीक आणि मग यामध्ये मोठ्या प्रमाणात उत्पादन झाले की, भाव पडतात हे या ७० वर्षात कोणाच्याच कसे लक्षात येत नाही? म्हणजे सर्वांनी फक्त उत्पादन वाढीसाठी काम करायचे आणि मार्केटचा अभ्यास बाकी अजिबात नाही. याच कारणाने गेल्या ७० वर्षात शेतकरी सक्षम किंवा श्रीमंत झाला नाही. मग श्रीमंत कोण झाले, कधीच शेती न करता सल्ला देणारे, बियाणे, खते, औषधे, मशीनरी विकणारे, दलाल, अधिकारी सगळेच. आणि गरीब कोण राहिले तर रोज १६ तास राबणारा, कधीही कुटुंबाला वेळ न देता, न थकता, राब-राब राबणारा शेतकरी. याचा आपण शेतकरी अभ्यास का करत नाही?

म्हणून माझी सर्व शेतक-यांना विनंती राहणार आहे की, आपण यापुढे एक पीक पध्दत बदलली पाहिजे. त्याऐवजी मिश्र पीक पध्दती वापरली पाहिजे. म्हणजे फळे, भाज्या, धान्य, दुध सर्वच पीके थेट ग्राहकांच्या मागणीनुसार पिकवायची आणि स्वतःच विक्री करायची. यामध्ये सर्व शेतमाल मिळून २५-२६ प्रकार केले तर, ग्राहकांना सुध्दा व्हायटी माल लागत असल्याने ग्राहक एकच माल असेल तर १०-२० रु चा खरेदी करेल. पण २०-२५ व्हायटी असेल तर सगळ्याच भाज्यातील थोड्या थोड्या घेईल आणि ३००-४०० रु.ची खरेदी होईल. तसेच भाव पडले तरी ३-४ प्रकारच्या मालाचे पडतील. बाकीच्या शेतमालाचे चांगले पैसे मिळतील. शेतक-यांना कधीच तोटा होणार नाही. पिकांची फेरपालट झाल्याने जमीनीचे आरोग्यही चांगले राहील.

आम्ही अभिनव फार्मर्स क्लब पुणे मार्फत गेल्या १५ वर्षा पासून अशा प्रकारची शेती करतोय. ४०-५० प्रकारच्या भाजीपाला, १५-२० प्रकारची फळे, २०-२५ प्रकारची धान्ये/ डाळी/ कडधान्ये, दुधाचे पदार्थ ग्रुपने एकत्र येऊन निर्माण करतो. आणि महिला बचत गटांमार्फत तोडणी ते थेट ग्राहकांपर्यंत मोबाईल ॲपवर ऑर्डर घेऊन पोहचवीत आहोत. यामध्ये प्रत्येक १-२ एकरच्या शेतक-याला १०००-२००० रूपये दररोज मिळतात. शिवाय १०० टक्के लोक निर्व्यसनी आहेत. यामुळे प्रत्येक घर सुखी आणि समाधानी आहे.

असी शेती कसी करावी?

आता कशा पध्दतीने या प्रकारची शेती करायची ते आपण पाहू. सुरवातीला प्रत्येक शेतक-याने अवघ्या एक एकर शेतीपासून सुरुवात करायची आहे. ज्याच्याकडे ज्यास्त जमीन आहे आणि त्यांना चांगले प्रॉफीट मिळत आहे. त्यांनी त्यांचा प्रकल्प तसाच चालवावा उलट अनेकांना त्याबद्दल माहिती देऊन मदत करावी. म्हणजे सर्वांची शेती फायद्याची होईल. आणि जे खुप वर्षापासून मोठी शेती करतात, परंतु दरवर्षी मोठा तोटा सहन करावा लागतो त्यांनी आता मोठी शेती करून तोटा सहन करण्यापेक्षा छोटी म्हणजे १-२ एकराची शेती करून फायदा कसा कमवायचा ते आपण पाहू.

आपण एक एकरची शेती करणार आहोत म्हणजेच ४० गुंठयांची

मुख्य रस्ता	भाग १ - १० गुंठे शेड हाऊस- परदेशी भाजीपाला	भाग २ - १० गुंठे उघडयावर दुधी, दोडका, कारली, टोमॅटो, काकडी
	१ गुंठा पॅक हाऊस	भाग ४ - ८ गुंठे पालेभाज्या
	१ गुंठा देशी गायीचा गोठा	भाग ३ - १० गुंठे उघडयावर कोबी, फलॉवर, गवार, भेंडी इत्यादी

या १ एकर शेतीमध्ये आपण १०-१० गुंठयाचे ४ भाग केलेत. या एक एकरच्या शेतीला दररोज १० ते १५ हजर लिटर पाणी लागणार आहे. सिंगल फेज १ ते २ तास विज लागणार आहे. १ गीर , साहीवाल, थारपारकर, लाल सिंधी, कांकरेज किंवा राठी गाय लागणार आहे. जी दररोज ८ ते १२ लिटर दुधर देणारी. या प्रकल्पात स्वतः नवरा-बायकोने सकाळी २ तास आणि संध्याकाळी २ तास काम करावे. या संपूर्ण एक एकर शेतीच्या बांधावर १०-१० फुटावर वेगवेगळ्या १०-१५ प्रकारची ५-५ फळझाडे लावावीत. जसे पेरु, सिताफळ, पपई, अॅपल बोर, देशी केळी, शेवगा, कडीपत्ता, लिंबु, केशर, हापूस, अंजीर, संत्री, मोसंबी इत्यादी. या झाडांमुळे शेताचे वातावरण नियंत्रीत राहिल आणि कुटुंबाला सिझनेबल फळे खायला मिळतील. शिवाय घरी खाऊन शिल्लक राहिलेली फळे ज्या लोकांना भाज्या विकतो त्यांनाच विकत देऊन नोकरी करणा-यांना जसा दिवाळीत बोनस मिळतो तसा शेतक-यांनाही सिझनेबल फळामधून घरी खाऊन राहिलेली फळे विकून बोनस मिळेल.

आता आपण १०-१० गुंठयांच्या ४ भागांपैकी म्हणजे भाग-१ वर १० गुंठयात शेड हाऊस (राऊंड टाईप) मध्ये परदेशी भाजीपाला लागवड करणार आहोत. आणि हा सर्व परदेशी भाजीपाला पुणे-मुंबई-नागपूर- गोवा- कलकत्ता- हैद्राबाद-बॅंगलोर सारख्या मोठया शहरात लक्झरी बस किंवा रेल्वेने पाठविणार आहोत. यामधून आठवड्याला ८० ते १०० किलो भाजीपाला निघेल. याला ७०-८० रूपये किलोला भाव मिळाला तरी आठवड्यात ७-८ हजार रूपये मिळतील.

भाग-२, भाग-३, भाग-४ यावर आता उघडयावर भाजीपाला (भारतीय) करणार आहोत. कारण याआधी १० गुंठे क्षेत्रावर आपण शेडनेट हाऊस मध्ये परदेशी भाजीपाला लागवड करून दररोज शाश्वत १०००-१२०० रूपये कमवायला लागलो. ऊन, वारा, पाऊस गारपीटया तीनही ऋतूत संरक्षित शेती केल्याने दररोज पैसे हातात येतील. यामुळे रोजच्या पैशाची गरज पूर्ण होईल. दररोज पैशाची चटक लागली तर व्यसनाकडे किंवा नको त्या कामाकडे वळणार नाही. त्याला वेळही मिळणार नाही.

भाग-२ नंबरच्या १० गुंठयाच्या शेतात वेलवर्गीय पिके मांडव करून करायची आहेत. दुधी, दोडका, कारली, टोमॅटो आणि काकडी दररोज २-२ किलो किंवा आठवड्यात २ वेळा ३०-४०

किलो काढणी केली तरी १५०० ते २००० रु मिळतील. भाग-३ मध्ये फळभाज्या कोबी, फलॉवर, गवार, भेंडी, भरत वांगे, काटेरी वांगे लागवड करायची. यातून दररोज २-२ किलो सगळ्या व्हरायटी काढल्यातर १० किलो होईल. २० रूपये किलो भाव मिळाला तरी २०० रूपये मिळतील.

भाग-४ मध्ये ८ गुंठयावर पालेभाज्या करायच्या आहेत. पालक, लालमाठ, मेथी, कोथींबीर, कांदा पात, चवळई इत्यादी. या प्रत्येक भाजीच्या दररोज ५ जुडया काढल्यातर ३० जुडया. ५ रूपये भाव मिळाला तर २०० रूपये मिळतील. राहिलेल्या २ गुंठया पैकी १ गुंठयावर १ पॅक हाऊस करायचे. भाज्या स्वच्छ करून, छान पॅकींग करून विकल्यास भाव जास्त मिळतो. आणि दुस-या एका गुंठयावर १ गायीचा गोठा, तिला हायड्रोफोनिक्स चारा, दररोज फिरायला जागा. गायीचे रोज १० लिटर दूध ६०-७० रूपये दराने विक्री करून ५००-६०० रूपये मिळतील. सकाळी २-३ लिटर गोमुत्र बादलीत धरून, १००-१०० मिली च्या बाटल्यात भरून १० रूपये १ प्रमाणे विक्री केल्यास २०० रूपये मिळतील. १०-१५ किलो शेणापैकी १० किलो शेणापासून बायोगॅस तयार करून, सिलेंडर, रॉकेल, लाकडे याचे पैसे वाचविता येतात. आणि त्यातून बाहेर पडणारी आठवडयाची ३०० लि. स्लरी शेतीमध्ये उत्तम खत म्हणून वापरता येते. कुठलेली महागडे खत विकत घ्यायला नको. २ किलो शेणापासून १०-२० पाकीटे गोव-या करून ग्राहकांना मच्छराच्या कॉईल वापरण्याऐवजी घरात गोवरीचे अग्नीहोत्र करून मच्छरही जातील. आणि वातावरणही स्वच्छ करता येईल. तसेच होम हवन साठी मोठ्या प्रमाणात मागणी आहे. ५ गोव-यांचे पाकीट १५ रूपयाला विक्री करून २०० रूपये मिळतील.

आता वेगवेगळ्या प्रकारच्या २०-२५ भाजीपाल्यांच्या पिकातून १५०० ते १७०० रूपये आणि गायीचे दुध, गोमुत्र आणि गोव-या यातून ७००-८०० रूपये म्हणजेच दररोज २००-२२०० रूपये. शिवाय दिवस आनंदात जाईल. नवरा-बायकोचे भांडण होणार नाही. कारण दोघांच्या हातात दररोज पैसे येईल. कुठलीही उधारी नाही, टॅन्शन नाही, कुणाची दुश्मनी नाही. मुलांचे शिक्षण, संस्कार याकडे लक्ष देता येईल. त्यांच्या करीअरची काळजी नाही. कारण पुढे जाऊन हाच व्यवसाय त्यांना करायचा आहे. कारण जगातील माणसे जोपर्यंत जिवंत आहेत तो पर्यंत हा व्यवसाय चालणार आहे.

आता हे एवढे पैसे दररोज मिळवून राजा सारखे कुटुंब जगण्यासाठी विषमुक्त अन्न खाणारी, नोकरीवाले, व्यवसायावाले, चांगल्या विचारांचे २५-३० ग्राहक आपल्याला शोधावे लागतील. एकदा ग्राहकांपर्यंत हा विषमुक्त शेतमाल पोहोचला की, खुप लोक अजून ग्राहक देतात. मग आपण १ एकरची ५ एकर पर्यंत मजल मारू शकतो. १५-२० शेतकऱ्यांना घेऊन गृप ही करू शकतो. शेतमाल विक्रीची जबाबदारी महिला बचत गटांना देऊ शकतो. कामाला माणसे ठेवू शकतो. मुलांचे शिक्षण पूर्ण करून ऑटोमेशन, छोटी-छोटी मशीनरी तयार करून मजूर समस्यांवर पर्याय काढू शकतो. अनेक जणांना या पध्दतीत आणून आपल्या प्रमाणे त्यांनाही पैसे कमवून देऊ म्हणजे संपूर्ण राज्यातील अल्पभूधारक शेतकरी खरेच राजा होईल.

यामध्ये संपूर्ण कुटूंबाने काम करावे, कोणी शेतात, कोणी मार्केटींग, कोणी अॅटोमेशन, कोणी दुध काढणे वगैरे. कारण मुलांना नोक-या शोधून नोकर बनविण्यापेक्षा शेतीत चांगली तयार करून फायदा-तोटा काय असतो हे दाखवून या व्यवसायात आणून मालक बनवू शकतो.

ज्ञानेश्वर बोडके

पदवीधरांना कृषि उद्योग

सध्या मोठ्या प्रमाणात शेतक-यांची मुलं ही अनेक विषयांच्या पदव्या घेऊन दररोज जाहिराती पाहून नोक-या शोधण्यात दंग झालेले आपण पाहतो. काही स्पर्धा परिक्षांच्या क्लासेसमध्ये दंग झालेले दिसतात. परंतु एकही मुलगा, मग तो शेतकरी कुटूंबातील असो किंवा नसो शेती करण्याचा विचार करत नाही. कृषि प्रधान असलेल्या देशात एक दिवस कोणीच शेती पिकवायची नाही म्हटल तर काय होईल?

जोपर्यंत जगात शेती जिवंत आहे तो पर्यंतच माणसांना खायला मिळेल. हे कटू सत्य असूनही कोणाच्या ही लक्षात येत नाही. इकडे-तिकडे नोक-यांच्या मागे फिरून वेळ वाया घालवण्यापेक्षा प्रत्येक पदवीधर तरुण-तरुणींनी शेती हा उद्योग समजून १-२ एकराच्या शेतीत, जीमला जाण्यापेक्षा सकाळी २ तास व संध्याकाळी २ तास काम करून जगण्यापुरते पैसे व आनंद मिळवला, तर शिक्षणाचा उपयोग शेतीत होऊन चांगले उद्योजक निर्माण होतील.

मी प्रिया ज्ञानेश्वर बोडके, माण-बोडकेवाडी, ता. मळशी, जि. पुणे-४११०५७ मी कृषि पदवी पर्यंत शिक्षण घेतले आहे. वयाच्या १०-१२ वर्षा पासून शेतात लागवडी, खुरपणी, फवारणी, पावर टिलर चालवून गादीवाफे बनवणे ही सर्व कामे करू लागले. यातून मजूर तर वाचला शिवाय कामही चारपट होऊ लागली. मग शेतमाल तोडणी करून बाजार समितीत विकला असता, त्या दिवसाचा खर्चही निघत नव्हता. पुण्यात भीमथडी जत्रेत सेंद्रिय शेतमाल विक्रीचा स्टॉल मिळाला त्यातून ग्राहकांच्या आवडी-निवडी, पॅकिंग, ग्राहकांशी बोलणे शिकायला मिळाले. नाबार्डने त्यांच्या गृहनिर्माण सोसायटीत जाऊन शेतमाल विक्री ची संधी दिली याच संधीचे सोने करता आले. आज संपूर्ण देशभर शेतकरी गटांना आम्ही थेट विक्री शिकवून करोडो रुपये कमवत आहोत. यातून चांगले पैसे मिळायला लागले. ख-या अर्थाने पदवीधरांनी फायद्याची शेती करून नोकर बनण्यापेक्षा मालक बनून जगावे हे सिध्द झाले. आपण बाजारसमितीत शेतमाल विकायला जातो, आपल्याला न विचारता शेतमालाचा भाव उतरवला जातो. त्यामुळे खुप वेळा उत्पादन खर्चही निघत नाही. आणि तोच शेतमाल ग्राहकांपर्यंत चार पट किंमतीने विकला जातो. आपण शेतक-यांनी शेतमाल सेंद्रिय पध्दतीने पिकवून, दलाल वगळून, थेट ग्राहकांपर्यंत पोहचविला तर चारपट पैसे आपल्याला मिळणार नाहीत का?

हेच काम आम्ही अभिनव फार्मर्स क्लब मार्फत गेल्या २० वर्षांपासून करीत आहोत. यामुळे माझ्या कृषि पदवीधर शिक्षणाचा उपयोग जवळच्या २०००-३००० शेतक-यांना होऊन अनेक बचत गटांच्या महिला पॅकींग, ग्रेडींग आणि थेट विक्री करून आपली कुटूंबे छान जगवीत आहेत. त्यामुळे नोकरी न करता स्वतःचे कुटूंब छान सांभाळून, आपल्या शिक्षणाचा उपयोग अनेक गरीब कुटूंबासाठी होत आहे. यातून करोडो रुपयाचे समाधान मिळत आहे.

सध्या मी अभिनव फार्मर्स क्लबच्या विक्री व्यवस्थेमध्ये ऑपचा वापर करून ऑर्डर घेणे, ग्राहकांची बिले बनविणे, ऑनलाईन पेमेंट जमा करणे व ड्रायव्हर नसेल तर स्वतः गाडी चालवून ग्राहकांपर्यंत शेतमाल पोहचविणे ही सर्व कामे स्वतः करून कृषि पदवीधर २०००-३००० मुलांना कामामध्ये रोजगारही दिला आहे. आम्ही सर्व शेतक-यांच्या मुली दररोज कॉलेजला जाण्यापेक्षा मुक्त विद्यापिठामधून कृषिपदवीधर झालो. कॉलेज ला आठवड्यात २ च दिवस जायचो बाकीचा वेळ शेतात प्रॅक्टिकली करतो. यामुळे आत्मविश्वास खूप वाढला. या अनुभवाच्या जोरावर एकही विद्यार्थी कुठल्याही व्यवसायात नुकसानीत जाऊ शकत नाही. असा माझा गेल्या १०-१२ वर्षांपासूनचा अनुभव आहे. फक्त डोळे उघडे ठेवून कृषि पदवीधरांनी स्वतः शेतमालाचे मार्केटींग करून आई-वडीलांचा तोटयात गेलेला शेती व्यवसाय फायद्यात आणता येईल.

मार्केटचा विचार करूनच लागवडी

शेतमालाची थेट विक्री करताना प्रथम मार्केटचा विचार करून मगच लागवडी कराव्या लागतील. याच सोबत ग्राहकांची गरज ओळखून १०० टक्के विषमुक्त अन्न निर्माण करून शाळा, कॉलेज, दवाखाने व गृहनिर्माण संस्था यामध्ये जाऊन आपल्या शेतमालाविषयी ग्राहकांना सविस्तर माहिती देऊन ग्रहकांचे नाव, नंबर घेऊन त्यांना मोबाईल अॅपवर जोडून आठवड्यातून एक दिवस भाज्या, धान्य, दूध, फळे घरपोच देता येईल. आणि विषमुक्त अन्नामुळे दवाखान्याच्या खर्चात मोठ्या प्रमाणात बचत होईल. असे काम सध्या पुणे, सोलापूर, कोल्हापूर, सांगली, सातारा, औरंगाबाद, परभणी, जालना या भागात अभिनव फार्मर्स क्लब मार्फत चालू आहे. यातून अनेक पदवीधर नोक-या ऐवजी व्यवसायिक बनले आहेत.

म्हणून माझी सर्व पदवीधरांना विनंती आहे की, ज्यांच्याकडे शेती आहे त्या शेतकऱ्यांच्या मुलांनी रासायनिक खतांचा वापर न करता देशी गायी च्या शेण गोमूत्राचा वापर करून, ऑटोमेशन, मशिनरीचा वापर करून शेती करावी. म्हणजे दररोज घरात पैसे येतील. आणि मुलीही शेतकऱ्यांशी लग्न करण्यास तयार होतील. तसेच ज्यांच्याकडे शेती नाही, अश्या पदवीधरांनी गावामध्ये २०-३० शेतक-यांचा गट करून त्यांचा शेतमाल विक्रीचे काम करून पैसे कमविता येईल. २१ व्या शतकात स्वतः विषमुक्त शेतमाल पिकवून स्वतःच विकवा लागेल. तरच शेतकरी सुखी व संपन्न होणार आहे.

सौ. प्रिया सागर जाधव

व्यवसायाचे स्वरूप व नविन उपक्रम - प्रमोद बोडके

शाळा-कॉलेज मध्ये जात असताना आई-वडील शेती करीत असल्याने कायम मजूर ही समस्या असायची. त्यामुळे मला व बहिणीला दररोज सकाळी १ तास संध्याकाळी १ तास शेतात काम करायला लागायचे. त्यामुळे शिक्षण घेताना कधीही पैशाची अडचण आली नाही. उलट कामाची सवय झाली. काम केले की आई-बाबा त्या कामाचा मोबदला द्यायचे. त्यातूनच आम्ही दोघेही पदवीधर झालो. पैसे मिळत राहिल्याने शेतक-याचा मुलगा आहे, म्हणून गरीब आहे असे कधीही आई-बाबांनी जाणवून दिले नाही. आई-बाबा देशी गायीच्या शेण-गोमूत्राचा वापर करून भाज्या, धान्ये, दुध, फळे याचे उत्पादन घेऊन स्वतः घरोघरी जाऊन विक्री करत असल्याने घरात दररोज पैसे येत होते. म्हणून आम्हाला कधीही पैशाचा तुटवडा जाणवला नाही. परंतु आई-

वडीलांना खुप काम असायचे. आरामच मिळत नव्हता. म्हणून काहीतरी करायला पाहिजे हा विचार मी केला. आणि कामासोबत चांगला अभ्यास करून मॅकॅनिकल इंजिनिअर झालो. आणि मजूर समस्येवर काम सुरु केले.

सर्वात आधी १० वर्षापूर्वी वडीलांनी १ देशी (गीर) गाय घेतली. दररोज चा-यासाठी २-३ तास वेळ द्यावा लागायचा. विकत घेतला तर खुप पैसे लागायचे. मग सुरु केले हायड्रोपोनिक्स चारा युनिट, माती विरहीत, खते-औषधे नाही. गार्थींना खायला चांगला भरपूर प्रोटीन्स, फायबर असलेला चारा तयार केला. शिवाय लाख-दीड लाख रूपये खर्च त्यामुळे कोणीही शेतकरी हा चारा तयार करायला तयार नाही. अवघ्या २५,००० रूपयात तीन गायीसाठी युनीट तयार केले. गेल्या १० वर्षांपासून अशी युनिट तयार करून शेतक-यांना विक्री करीत आहे. २-३ मुले हाताखाली घेऊन काम करीत आहे. १८-२० लाख दरवर्षी कमवितो.

मग शेतातही पॉलीहाऊस मधील बेड बनवायला, इतर राज्यातील मजूर आणून भरपूर पैसे द्यायला लागायचे. मजूर वेळेवर मिळत नसायचे. म्हणून पॉवर टिलर डिझाईन तयार करून बनवून घेतला.

१० गुंटयाच्या पॉलीहाऊससाठी बाहेर राज्यातील लोकांना ३०,००० रूपये द्यावे लागायचे. तेच काम आमचा पॉवर टिलर ७-८ लिटर पेट्रोल आणि माझा दिवसभराचा वेळ म्हणजेच १५००-२००० रूपयात व्हायला लागले. शिवाय मोठमोठया कंपन्या ८० हजार ते १.५० लाख रूपयात हे पॉवर टिलर विक्री करत होत्या. आम्ही अवघ्या ४५ हजार रूपयात द्यायला लागलो. यातुनही आम्हा १०-१२ लोकांना रोजगार मिळाला. अवघ्या २-३ लिटर पेट्रोल खर्चात व एका माणसात करायला लागलो. शेतक-यांना अनेक समस्या आहेत. म्हणून शेतकरी कायम गरीब आहे. यावर कोणच काम करीत नाही, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढावे यासाठी काम करायला पाहिजे. आपण सर्व सुशिक्षित तरुणांनी शिक्षण घेऊन शेतीतील गरीबी, दारिद्र्य दूर करायला मदत केली पाहिजे. सध्या नोक-या मिळणे फार अवघड आहे. परंतू शेतीत खुप हुशार माणसांची गरज आहे.

दररोज शेतात रोपांना पाणी, खते द्यावी लागतात. म्हणून ॲटोमेशन सुरु केले. पाण्याचा पंप आपोआप चालु होतो, पाणी देऊन झाले की आपोआप बंद होतो. जेव्हा झाडाला पाण्याची गरज असेल तेव्हा, तापमान वाढले की पाणी आपोआप सुरु होते, बंद होते. औषध फवारणीचा पंप फार कमी किंमतीत बॅटरी वर केला. लाईट असेल तेव्हा चार्जिंग करून ठेवायचा. पाहिजे तेव्हा वापरायचा. औजारे खुप कंपन्या खुप महाग विकतात. शेतक-यांना परवडेल अशा किंमतीत मशिनरी बनवून विक्री केली तरी अनेक इंजिनिअरना रोजगार मिळेल मालक म्हणून. अगदी खुरपे, विळे, कात्री, कुदळ, फावडे आशा औजारांच्या फॅक्टऱ्या टाकता येतील. हा सुद्धा खुप मोठा व्यवसाय आहे. कारण शेतीत हाताने काम करणे कोणालाही आवडत नाही पण मशीनने काम करणे सर्वांना आवडेल. अशा औजारांना खुप मागणी आहे. यातून मी आता २-३ हजार तरुणांना एकत्र करून सर्व प्रकारची शेतीची औजारे बनवायचे काम दिले आहे. यातून शेतक-यांना मजूर समस्येवर कायमचा पर्याय मिळणार आहे. तोही फार स्वस्तात आणि लाखो तरुण इंजिनिअरसला रोजगार ही

मिळेल. तोही मालक म्हणून, नोकर म्हणून नाही. आणि करोडो रुपयांची उलाढाल ही होईल. शिवाय सर्व मेक इन इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत.

शेतीच्या प्रत्येक समस्येवर रडत बसण्यापेक्षा त्यावर पर्याय काढून मात करू. म्हणजे जास्तीत जास्त शेतक-यांच्या मुलांना शिक्षण घेऊन नोकरीकडे न वळता शेतीकडे इंडस्ट्री म्हणून बघतील. विषमुक्त अन्न तयार करून ग्राहकांना थेट घरपोच दिले तर आजारावरचा खर्च कमी होईल. आपणही जीमला न जाता शेतीत काम करून आरोग्यदायी जगू. शिवाय रोज पैसेही कमवू. वेगळे करियर शोधण्याची गरज नाही.

विक्री व्यवस्थेसाठी आय आय टी पवई च्या मदतीने लोककार्ट नावाचा ॲप तयार करून अनेक ठिकाणी भाजी घरपोच द्यायला सुरु केली. आता सध्या आय टी इंजिनिअर अनिल कवळे काकांसोबत अभिनव कार्ट ॲप वरून पुण्या-मुंबईत घरोघरी १२३ टेम्पो द्वारे शेतमाल महिला बचत गटांच्या मदतीने घरपोच देत आहे. यामध्ये अरुणा शेळके मावशींच्या मार्गदर्शन खाली १३६० महिलांना रोजगार मिळालेला आहे. आपणही सर्व तरुणांनी या चळवळीत सामिल होऊन आपला करियरचा प्रश्न सोडवावा आणि इंजिनीअरिंगच्या शिक्षणाचा उपयोग शेतक-यांना फायद्याची शेती करण्यास करावा.

या व्यवसायाला पुढे माणसे जीवंत असे पर्यंत काहीही भिती नाही. शेतक-यांच्या आत्महत्या थांबविणे हे आपल्या तरुणांपुढे सर्वात मोठे आव्हान आहे. तसेच थेट विक्रीमुळे शेतक-यांच्या शेतमालाला हमखास चांगला भाव मिळणार आहे. वडीलधा-या मंडळींनी तरुण होतकरू मुलांना यामध्ये सपोर्ट केला पाहिजे. नुसता नोकरीचा आग्रह धरू नका. यातूनच तरुण उद्योजक निर्माण होऊन देश समृद्ध होईल.

इंजि.प्रमोद बोडके

परिशिष्ट ६

आर्थिक समृद्धी सिद्धांत मांडणी

What would make India's Growth sustainable? Maitreesh Ghatak, Ashok Kotwal and Bharat Ramaswami, 14 August 2020, Ideas for India.

(<https://www.ideasforindia.in/topics/macroeconomics/what-would-make-india-s-growth-sustainable.html>)

भारताचा विकास कशामुळे शाश्वत होउ शकेल?

मैत्रेश घटक, अशोक कोतवाल आणि भरत रामस्वामी यांनी (१४ ऑगस्ट २०२० आयडीयाज फॉर इंडीया) मांडलेल्या अभ्यासावर आधारित टिपण.

मागिल एक वर्षभर आपण भारतातील विकास दर कमी होत आहे असे वाचत आहोत. ही घसरण थांबावी म्हणून सरकारने काही पावले उचलली आहेत. या मध्ये गुंतवणुकीला चालना मिळेल असे उपाय केलेले आहेत. गुंतवणुक करून उत्पादन वाढल्याने नोक-या वाढू शकतील व आर्थिक मंदीचे सावट कमी होण्यास मदतरूप ठरेल, असे मानले आहे. पण जर मुळातच लोकांच्या हातात पैसा नसेल तर मागणीच कमी होईल आणि बाजारात वाढलेले उत्पादन विकलेच जात नाही अशी परिस्थिती निर्माण होईल. केलेले उत्पादन परदेशात पाठवून विकणे हे ही शक्य असले तरी त्याला मर्यादा आहेतच. तेव्हा बाजारात वस्तुंची मागणी वाढवायची असेल तर मुळात खरेदीसाठी लोकांच्या हातात पैसा असायला हवा. इथे कळीचा मुद्दा आहे तो असा की लोकांच्या म्हणजे कोणाच्या लोकांच्या? उदाहरणार्थ, जर एखाद्या कुटुंबाकडे स्वतःचे सुसज्ज घर आहे, चार चाकी गाडी आहे, कोणतेही कर्ज नाही आणि जर यांच्या पगारात भरपूर वाढ झाली तर त्या नव्याने मिळालेल्या पैसाचे काय करतील? ते कदाचित लांब परदेशात फिरायला जातील किव्हा मुलांना परदेशात शिक्षणासाठी पाठवतील किव्हा बचत करतील. पण जर एकाद्या गरीब कुटुंबात जास्तीचा पैसा आला तर ते जोवणात दुध, अंडी, डाळी याचा वापर वाढवतील, जवळपासच्या बाजारातून कपडे, भांडी वा घरातील इतर सामान खरेदी करतील. म्हणजे या लोकांनी केलेला खर्च हा स्थानीक वस्तुंची मागणी वाढवण्यासाठी उपयुक्त आहे. या स्थानीक वस्तु बहुतेक श्रमप्रधान कारखान्यातील असतील. या मागणीमुळे उत्पादन वाढवण्यास उत्तेजन मिळेल, उत्पादन करण्यासाठी लोक लागतील म्हणजे नव्याने नोक-या मिळतील, मग नविन नोकरदारांच्या हातात पैसा येईल जो ते खर्च करतील ज्या मुळे आणखी मागणी वाढेल.

भारतातील डिसेंबर २०१९ मधील लोकांच्या एकंदरीत खर्चाचे आकडे या अभ्यासात मांडले आहेत. या आकडेवारीतून असे दिसते की भारतातील सर्वात कमी खर्च करणारी साधारण २०% कुटुंब यांची मासिक कमाई ८५६२ रुपयांपेक्षा कमी आहे आणि त्यांची बचत तर नाहीच. म्हणजेच हातात आलेली सर्व कमाई खर्च होते. पुढची ६०% कुटुंब यांची मासिक कमाई १०,२७१ रुपयांपेक्षा जास्त आणि २०,००४ रुपयांपेक्षा कमी आहे, यांना थोडीफार बचतही जमते आहे. परंतु या कुटुंबांचा मासिक खर्च ही कमाईच्या आसपास आहे. बाकी सर्व हे शेवटच्या २०% कुटुंबात मोडतात. जे

आर्थिक सुस्थितीत आहेत व त्यांना चांगल्यापैकी बचतही करता येते. हे आपण पाहिले ते चित्र संपुर्ण भारतातील, शहरात आणि ग्रामीण भागात राहणारी सर्व कुटुंब या आकडेवारीत आहेत.

या मध्ये जर ग्रामीण आणि शहरी असा फरक करून बघायचा तर एक महत्वाचा मुद्दा समजतो. जे गरीब आहेत त्यातील ८९% हे ग्रामीण भागात आहेत असे ही हा अभ्यास सांगतो. याचाच अर्थ जेव्हा या गरीब ग्रामीण कुटुंबांच्या कमाईत थोडी जरी वाढ झाली तर ते लगेच खर्च करतात, त्यांच्या गरजा भागवण्यासाठी त्यांना लगेच खर्च करावाच लागतो. आणि अश्या खर्चातून मागणी वाढेल आणि अधिक उत्पादन करण्याला चालना मिळेल. दुसरा एक मुद्दा असाही आहे की जेव्हा ही कुटुंबे खर्च करतात तेव्हा स्थानीक कारागीर, स्थानीक कारखाने यांच्याकडील उत्पादनाची मागणी वाढते त्यामुळे त्यांच्यासारख्या इतरांच्या हातात पैसा जातो जो परत काही वस्तु खरेदी करतील आणि यामुळे वाढ निरंतर चालू राहू शकते.

हा अभ्यास ठामपणे हे सांगत आहे की भारतातील आर्थिक मंदी वरचा उपाय हा सर्वात गरिबांच्या हातात पैसा वाढल्याने शक्य आहे आणि भारतातील सर्वात जास्त गरीब कुटुंबे ग्रामीण भागात आहेत तेव्हा तेथे पैसा पोचणे हे आवश्यक आहे.

आभ्यासावरील टिपण इथे संपते.

ग्रामीण भागात पैसा, गरिबांच्या हातात पोचण्यासाठी आपली मनरेगा - रोजगार हमी योजना अत्यंत उपयुक्त आहे हे आपण अनुभवतो आहेच. रोजगार हमी, नरेगाच्या कामावर आपण पाहतो की छोटे, सिमांत शेतकरी ज्यांच्याकडे शेत जमिन कमी आहे आणि ते कारडवाहु शेती करतात हे मजुर म्हणून काम करायला येतात. या शेतकरी कुटुंबांच्या शेतीला पाण्याची उपलब्धता, शेतीची सुधारणा (सपाटीकरण, बांधबांदिस्ती वगैरे) मनरेगाच्या कामातून मिळू शकते; फळबाग, जनावरांसाठी गोठा, गांडुळ खत निर्मीती अश्या उपक्रमातून कमाईची साधने मिळू शकतात. एका बाजूला नरेगाच्या कामातून मजुरीची कमाई आणि त्याबरोबर कोरडवाहु शेतीची सुधारणा होऊन उपजिवीकेची संसाधने वाढू शकतात. आणि हा अभ्यास सांगतो की हे एक आपल्याला भारताचा विकास दर वाढवण्यास मदतरूप ठरू शकते. तेव्हा प्रत्येक व्यक्ती आणि गावाची जवाबदारी आहे की नरेगाच्या निधीचा विनियोग जास्तीत जास्त नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन आणि कृषी निगडीत कामांमध्ये करून, त्याची गुणवत्तापूर्ण अंमलबजावणी करून समृद्धीचा मार्ग पत्करावा जेणेकरून आपला महाराष्ट्र आणि पर्यायाने भारत देश श्रीमंत देशांचा फळीत जाऊन ऊभा राहिल.

परिशिष्ट ७

जी. आय . झेड. प्रोसॉइल - अन्न सुरक्षेसाठी मृदा संरक्षण आणि पुनर्वसन
शाश्वत मृदा व्यवस्थापन यासंदर्भातील माहिती साहित्य

अ . क्र .	तपशील	भाषा	वेबलिक
१	काली आई निरोगी तर आहे ना ? - जमीन आरोग्य तंत्रज्ञान मार्गदर्शिका	मराठी	https://drive.google.com/file/d/१३dU५jQAbiUi१४४Yon१३_PGKKVkd६४z८c/view?usp=sharing
२	एकात्मिक अपारंपरिक ऊर्जा आणि शाश्वत शेती (आय आर इ एस ए) - विदर्भ , महाराष्ट्र	मराठी आणि हिंदी	https://youtu.be/Isjyr७४IDEk
३	पाणी आणि मातीच्या ओलाव्या संदर्भातील अनुकूलन शेती कार्यप्रणाली - मध्य प्रदेश	हिंदी	https://youtu.be/xJKhUwyXrG८
४	जमिनीचे आरोग्य व्यवस्थापनासाठी माती परीक्षण	मराठी	https://youtu.be/५jGeXp२F८TU
५	जमिनीचे आरोग्य व्यवस्थापनासाठी माती परीक्षण	मराठी	https://www.youtube.com/watch?v=Xbv९x७४dIOI&feature=youtu.be
६	महाराष्ट्रातील जैविक शेती प्रणाली	मराठी	https://youtu.be/४KXKjF९०६xA
७	माती संरक्षण आणि हवामान बदलावर मात करण्यासाठी नागरी खताचा शेती साठी नावीन्य पूर्ण वापर, महाराष्ट्र	मराठी	https://youtu.be/६३_७yTTrhx४
८	ई-कृषिसल्ला (niceSSM) - जमीन सुपीकतेसाठी परीक्षण आवश्यक	मराठी	https://drive.google.com/file/d/१bGG४vND९Bbsi-hi४AJOVjxt६q९PUIcjv/view?usp=sharing
९	ई-कृषिसल्ला (niceSSM) - आच्छादनासह गांडूळखत वापरून वाढवा सेंद्रीय कर्ब	मराठी	https://drive.google.com/file/d/१yBQR१J१T८JTTCT८sCxi५aCPBI३FiEzZM/view?usp=sharing
१०	ई-कृषिसल्ला (niceSSM) - माती परीक्षण	मराठी	https://drive.google.com/file/d/१८dayEqHxDKWSj_AGA१२५९८७MjKij९Xla/view?usp=sharing

परिशिष्ट - ८

आर्थिकवर्ष २०२१-२०२२

लेबर बजेट नियोजन व वार्षिककृती आराखडा तयार करण्याचे नवीन वेळापत्रक

अ. क्र.	कार्यवाही चा तपशिल	जबाबदार अधिकारी	कार्यवाही पूर्ण करावयाचा दिनांक	बैठकीत चर्चा करावयाच्या मुद्द्यांची माहिती
१	लेबर बजेट २०२०-२१ ५ ऑगस्टच्या परिपत्रकासह नवीन मार्गदर्शक सूचना यांच्या अनुषंगाने जिल्हास्तरावरील प्रशिक्षण	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक तथा जिल्हाधिकारी व जिल्हा सहसमन्वयक तथा मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्हा परिषद	दिनांक. १८ सप्टेंबर २०२०पर्यंत	१. सुधारित परिपत्रकातील सूचनांचे वाचन करून परिशिष्ट निहाय मुद्द्यांची चर्चा करणे २. माथा ते पायथा संकल्पना परिपत्रकात दर्शविण्यात आलेल्या व्हिडीओ च्या माध्यमातून स्पष्ट करणे ३. शेती व शिक्षणातून समृद्धी संकल्पना व्हिडीओ च्या माध्यमातून स्पष्ट करणे
२	५ ऑगस्टच्या परिपत्रकासह नवीन शासन परिपत्रकाच्या अनुषंगाने तालुकास्तरीय अधिकारी कर्मचारी यांचे प्रशिक्षण घेणे.	गट विकास अधिकारी तहसीलदार विस्तार अधिकारी ग्रामपंचायत व तालुकास्तरीय यंत्रणांचे अधिकारी	शासनाद्वारे विभागस्तरीय प्रशिक्षण झाल्यापासून १८ सेप्टेंबरपर्यंत	१. सुधारित परिपत्रकातील सूचनांचे वाचन करून परिशिष्ट निहाय मुद्द्यांची चर्चा करणे २. माथा ते पायथा संकल्पना परिपत्रकात दर्शविण्यात आलेल्या व्हिडीओ च्या माध्यमातून स्पष्ट करणे ३. शेती व शिक्षणातून समृद्धी संकल्पना व्हिडीओ

				<p>च्या माध्यमातून स्पष्ट करणे</p> <p>४. SECC च्या अनुषंगाने वैयक्तिक लाभार्थ्यांची निवड करणे.</p>
३	<p>शिवार फेरी</p> <p>संबंधित गावातील सरपंच /ग्रामपंचायत प्रशासक ग्रामसेवक, ग्राम रोजगार सेवक, कृषी सहाय्यक तलाठी व ग्रामस्तरावरील अन्य शासकीय अधिकारी कर्मचारी यांच्या उपस्थितीत शिवार फेरी काढण्यात यावी.</p> <p>शिवार फेरी दरम्यान covid-१९ अंतर्गत देण्यात आलेल्या नियमांचे व सूचनांचे तंतोतंत पालन करण्यात यावे.</p>	<p>जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक तथा जिल्हाधिकारी व सह जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक तथा मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्हा परिषद</p>	<p>दि.२१ ते २२ सप्टेंबरपर्यंत २०२०</p>	<p>१. मुख्य पाणलोट क्षेत्राचे निरीक्षण करणे.</p> <p>२. नदी, धरण, गाव तलाव, पाझर तलाव, इत्यादीतील गाळ काढण्याबाबत चे निरीक्षण</p> <p>३. माथा ते पायथा उपचार सी सी टी, एलबीएस, कंटूर बांध, शेततळे, कंपार्टमेंट बांध, ग्रेडेड कंटूर, विहीर पुनर्भरण, सिंचन विहीर, फळबाग लागवड, वृक्ष लागवड, बिहार पॅटर्न इत्यादींच्या अनुषंगाने शिवाराचे निरीक्षण करणे.</p>
४	<p>गाव /वाडी /तांडा फेरी</p> <p>गावात घेण्यात येणाऱ्या सामुदायिक कामासंदर्भात सरपंच ग्रामपंचायत सदस्य ग्रामसेवक ग्राम रोजगार सेवक तंटामुक्ती अध्यक्ष व गावातील अन्य मान्यवरांच्या उपस्थितीत covid-१९ संदर्भातील मार्गदर्शक सूचनांचे पालन</p>	<p>गट विकास अधिकारी पंचायत समिती व तहसीलदार</p>	<p>दि.२३ ते २४ सप्टेंबरपर्यंत २०२०</p>	<p>१. गाव समृद्धीच्या दृष्टीने गावात घ्यावयाचे सामुदायिक कामे</p> <p>२. गाव समृद्धीच्या दृष्टीने अभिसरण अंतर्गत घ्यावयाची विविध २८ कामांचे नियोजन</p> <p>३. शोषखड्डा ,शौचालय, घरकुल, बाजार ओटे, सार्वजनिक पाणीपुरवठा विहिरी, मुरमीकरण,</p>

	करून ही फेरी काढण्यात यावी			<p>खडीकरण, सिमेंट रस्ते, इत्यादी अनुषंगाने गाव फेरी काढण्यात यावी.</p> <p>४. वैयक्तिक लाभार्थ्यांच्या निवडीच्या अनुषंगाने गावफेरीत बाबी समाविष्ट कराव्यात.</p>
५	कोविद १९ परिस्थिती तसेच स्थालांतर थांबविण्याच्या दृष्टीने व कामे लवकर पूर्ण करण्यासाठी मनुष्यदिन निर्मितीचे उद्दिष्ट ठरविण्याकरिता सर्वेक्षण	गट विकास अधिकारी पंचायत समिती व तहसीलदार	दि.२३ ते २८ सप्टेंबरपर्यंत २०२०	<p>१. शहरी भागातून परतलेले, २. रोज शहरात जाऊन काम करणारे परंतु नवीन परिस्थितीत रोजगार गमावलेले</p> <p>३. स्थालांतर थांबवायचे आहे म्हणून नवीन मजूर म्हणून उपलब्ध होणारे</p> <p>४. दर आठवड्याला मजुरी मिळेल म्हणून रोहयोचे काम करण्यास तयार होणारे</p> <p>५. गावाची कामे लवकर पूर्ण करण्यास मदत करण्याच्या हेतूने काम करण्यास तयार होणारे लोकांचे सर्वेक्षण करणे</p>
६	प्रारंभिक ग्रामसभा सदस्यांची बैठक (ग्रामसभा नव्हे)	गट विकास अधिकारी पंचायत समिती व तहसीलदार	दि.२५ ते २८ सप्टेंबरपर्यंत २०२०	<p>१. गाव समृद्ध करण्याच्या दृष्टीने सर्वांनी विचार करण्यास मदत करणे तसेच वेळप्रसंगी काम पूर्ण करण्यासाठी काम करणे यावर एकमत तयार करण्यात यावी</p>

				<p>२. गूगल मीट झूम वेबेक्स इत्यादी ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मच्या मदतीने गावातील जास्तीत जास्त ग्रामसभा सदस्यांना जुळवून गाव समृद्धीच्या अनुषंगाने गावातील विविध सामुदायिक कामे वैयक्तिक लाभार्थ्यांना द्यावयाच्या योजना याच्या अनुषंगाने चर्चा करण्यात यावी</p> <p>२. सदर परिपत्रकातील व्हिडिओ या ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म च्या मदतीने दाखविण्यात यावेत.</p> <p>३. माथा ते पायथा संकल्पना स्पष्ट करण्याबाबत जाणकारांचे संभाषण ठेवता येईल मात्र ज्यांच्याकडे स्मार्टफोन नाहीत अशा ग्रामसभा सदस्यांना ग्राम रोजगार सेवक ग्रामसेवक सरपंच ग्रामपंचायत प्रशासन यांनी व्यक्तिगत रित्या अवगत करण्याची काळजी घ्यावी.</p>
७	ग्रामपंचायत स्तरावरील अधिकाऱ्यांची बैठक	सरपंच, ग्रामपंचायत प्रशासक, ग्रामसेवक, तलाठी, कृषी सहाय्यक,	दि. २९ ते ३० सप्टेंबरपर्यंत २०२०	१. गाव पातळीवरील कामाचे मजूरी व कुशल प्रमाण ६०:४० असे राहणे साठी निर्णायक बाबी लक्षात घेणे उदाहरणार्थ

		<p>अंगणवाडी ताई, ग्रामपंचायत सदस्य संबंधित जिल्हा परिषद शाळेतील मुख्याध्यापक व उपशिक्षक इ.</p>		<p>जसे की गावात सिमेंट रोड घ्यावयाचा झाल्यास त्याचे मजूरी:कुशल प्रमाण २८:७२ असे आहे त्याच बरोबर माथा ते पायथा उपचारातील मजूरी अधिक असणारे जसे की सी सी टी, डीप सी सी टी, लूज बोल्डर , गॅबियन, वृक्षलागवड (बिहार पॅटर्न) असे स्ट्रक्चर जोडीला घ्यावे जेणेकरून गाव स्तरावरील मजूरी व कुशल प्रमाण पाळले जाईल.</p> <p>२. टार्गेटेड लाभार्थ्यांच्या नोंदणी करणे.</p> <p>३. मजूरी न मिळण्या मुळे कामाच्या अभावी होणाऱ्या स्थलांतर कुटुंबाची यादी तयार करणे</p> <p>४. कामा अभावी स्थलांतरित होणाऱ्या कुटुंबातील विद्यार्थ्यांची वर्गनिहाय यादी वेगळ्याने तयार करणे</p> <p>५. गाव पातळीवर सेल्फ वर कामे राहणे साठी उपाययोजना करणे.</p>
--	--	--	--	--

८	ग्रामपंचायतीला प्रारूप यादी संदर्भात करावयाची कार्यवाही	सरपंच / ग्रामविकास अधिकारी / सचिव, ग्रामपंचायत	दि. १ ऑक्टोंबर २०२०पर्यंत	वैयक्तिक लाभाची कामे देण्याकरिता घरोघरी जाऊन दिलेल्या प्रारूप यादी प्रमाणे सदर लाभार्थीकडे प्रस्तावित लाभ अस्तिवात आहे किंवा नाही याबाबत लाभार्थीसमक्ष खात्री करून नमुन्यात नोंदविणे.
९	सर्वेक्षणानंतर प्रारूप यादीवर आक्षेप नोंदविणे	सरपंच / ग्रामविकासअधि कारी / सचिव, ग्रामपंचायत	दि. ५ ऑक्टोंबर २०२०पर्यंत	सर्वेक्षणानंतर तयार होणा-या यादीवर हितसंबंधितांनी आक्षेप असल्यास ते ग्रामपंचायतीत(ग्रामविकास अधिकारी/सचिव,ग्रामपंचायत) नोंदविणे.
१०	आक्षेपांचे खुलासासह अंतिम मान्यतेकरिता सादर करणे.	सरपंच / ग्रामविकास अधिकारी / सचिव, ग्रामपंचायत	दि. १५ ऑक्टोंबर २०२०पर्यंत	प्राप्त झालेल्या आक्षेपांवर ग्रामविकास अधिकारी / सचिव,ग्रामपंचायत यांनी खुलासासह सहकार्यक्रम अधिकारी यांचाकडे सादर करणे.
११	SECC २०११प्रमाणेजेष्ठतायादी अंतिम करणे.	सहकार्यक्रम अधिकारी तथा गटविकास अधिकारी	दि. ३० ऑक्टोंबर , २०२०पर्यंत	ग्रामपंचायतकडून प्राप्त झालेल्या आक्षेप व त्याबाबत प्राप्त झालेले खुलासे लक्षात घेऊन यादी अंतिम करून ग्रामपंचायतीला लाभार्थीनिवड करण्याकरिता पाठविणे.

१२	ग्रामपंचायत स्तरावरील लेबरबजेट निश्चित करुन अंतिम करणे.	सरपंच / ग्रामसेवक / ग्रामरोजगारसेवक / राज्य यंत्रणांचे क्षेत्रीय अधिकारी व कर्मचारी	दिनांक १६ ऑक्टोबर २०२० ते ३० नोव्हेंबर २०२०	ग्रामसभांनी ग्रामपंचायतस्तरावरील वार्षिक कृती आराखडा २०२१-२२ ला मंजूरी देणे.
१३	ग्रामपंचायत स्तरावरील नियोजन आराखड्याचे संकलन करुन पंचायतसमितीकडे सादर करणे.	तहसिलदार / गटविकास अधिकारी	५ डिसेंबर २०२०	सर्व ग्रामपंचायतकडून प्राप्त प्रस्तावाचे संकलन करुन छानणी करण्यात यावी, व मान्यतेसाठी पंचायतसमितीकडे सादर करण्यात यावा.
१४	पंचायत समिती व्दारे तालुका स्तरावरील एकत्रित वार्षिक नियोजन आराखड्यास मंजूरी देणे व तो जिल्हा कार्यक्रम समन्वयकांकडे सादर करणे.	तहसिलदार / गटविकास अधिकारी	२० डिसेंबर २०२०	पंचायत समितीव्दारे तालुकास्तरासाठी प्रस्तावित केलेल्या कामांचा समावेश करुन लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखड्यास मंजूरी देण्यात यावी.
१५	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयकांव्दारे जिल्हा वार्षिक आराखडा व लेबर बजेट जिल्हा परिषदेकडे सादर करुन मंजूरी घेणे.	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक व सह जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक	२० जानेवारी २०२१	जिल्हा परिषदेव्दारे जिल्हा स्तरासाठी प्रस्तावित केलेल्या कामांचा समावेश करुन लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखड्यास मंजूरी देण्यात यावी

१६	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयकयांनी जिल्हा वार्षिक आराखडा व लेबर बजेट मनरेगा आयुक्तालयाकडे सादर करणे.	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक	३१ जानेवारी २०२१	सर्व आवश्यक बाबींची खात्री पटविल्याचे प्रमाणित करुन प्रस्ताव मनरेगा आयुक्तालयाकडे सादर करण्यात यावा.
----	--	-----------------------------	---------------------	--

परिशिष्ट - ९

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अंतर्गत घेण्यात येणाऱ्या महत्वांच्या कामाची मजूरी - कुशल खर्च निहाय यादी

A. Permissible important works with standard estimates								
Sr No	Name of Works	Unskilled	Skilled	Total	Mandays	% Unskilled	% Skilled	Executing Agency
1	Construction of PMAY-G House Building for Individuals	21420	NA	21420	90	100	0	Gram Panchayat
2	Construction of Anganwadi Building for Community	240856	633871	874727	1012	28	72	Gram Panchayat / PWD
3	Construction of Gram Panchaya Bhavan Building for Community	559072	1359432	1918504	2349	29	71	Gram Panchayat / PWD
4	Construction of Food grain Storage Building for Community Community (100 MT)	356048	879467	1235515	1496	29	71	Gram Panchayat / PWD

5	Construction of Kitchen shed Building for Community	66164	169976	236140	278	28	72	Gram Panchayat / PWD
6	Construction of Bharat Nirman Seva Kendra Building for Community	559072	1359432	1918504	2349	29	71	Gram Panchayat / PWD
7	Construction of Agricultural produce storage Building for Groups (250 MT)	657966	2185635	2843600	2765	23	77	Gram Panchayat / PWD
8	Construction of SHG/Federation Building for Groups	179928	617254	797182	756	23	77	Gram Panchayat / PWD
9	Construction of Earthen periphera/farm/field Bund for Individuals (Compartment bunding)	17444	NA	17444	73	100	0	Gram Panchayat
10	Construction of Masonry/CC Check Dam for Community (10X1)m	589050	266349	855399	2475	69	31	Gram Panchayat
11	Construction of Gabion Check Dam for Community (17X3)m.	581910	215429	797339	2445	73	27	Gram Panchayat

12	Construction of Vermi Compost structure for Individual	6188	5756	11944	26	52	48	Gram Panchayat
13	Construction of NADEP Compost structure for Individual	4046	6491	10537	17	38	62	Gram Panchayat
14	Construction of Crematorium for community	107814	258692	366506	453	29	71	Gram Panchayat / PWD
15	Construction of Culvert/cross drainage structures for Community 900mm	59738	112570	172308	251	35	65	Gram Panchayat/ Irrigation
16	Construction of Open / Covered Grey_Water/Storm Drain for Community (100m)	96390	604576	700966	405	14	86	Gram Panchayat / PWD
17	Construction of Irrigation Open Well for Individuals	217770	110000	327770	915	66	34	Gram Panchayat
18	Construction of Irrigation Open Well for Community	380800	190000	570800	1600	67	33	Gram Panchayat
19	Construction of Irrigation Open Well for Groups	217770	110000	327770	915	66	34	Gram Panchayat

20	Boundary Line Plantation of Horticulture Trees for Individuals(Mango)	142324	22000	164324	598	87	13	Agriculture
21	Boundary Line Plantation of Horticulture Trees for Individuals(cashewnut)	88774	27656	116430	373	76	24	Agriculture
22	Boundary Line Plantation of Horticulture Trees for Individuals(Sapota)	138754	20136	158890	583	87	13	Agriculture
23	Boundary Line Plantation of Horticulture Trees for Individuals(Guava klme)	97818	34470	132288	411	74	26	Agriculture
24	Boundary Line Plantation of Horticulture Trees for Individuals(Dalimb klme)	116144	42000	158144	488	73	27	Agriculture
25	Boundary Line Plantation of Horticulture Trees for Individuals(Citrus Fruit crops)	117334	31539	148873	493	79	21	Agriculture

26	Boundary Line Plantation of Horticulture Trees for Individuals(Custared Apple)	99246	39296	138542	417	72	28	Agriculture
27	Boundary Line Plantation of Farm Forestry Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
28	Along the coast Line Plantation of Farm Forestry Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
29	Wasteland Line Plantation of Farm Forestry Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
30	Boundary Line Plantation of Forestry Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
31	Along the coast Line Plantation of Forestry Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
32	Wasteland Line Plantation of Forestry Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry

33	Line Plantation of Shelter Belt Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
34	Line Plantation of Coastal Shelter Belt Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
35	Block Plantation of Horticulture Trees in fields for Individuals	142324	18936	161260	598	88	12	Forest / Social Forestry
36	Wasteland Block Plantation of Horticulture Trees for Individuals	44387	21656	66043	187	67	33	Forest / Social Forestry
37	Block Plantation of Farm Forestry Trees in Fields for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
38	Wastelands Block Plantation of Farm Forestry Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
39	Block Plantation of Forestry Trees in Fields for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
40	Wastelands Block Plantation of Forestry Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry

41	Block Plantation of Sericulture Trees in fields for Individuals	162316	61730	224046	682	72	28	Sericulture
42	Block Plantation of Shelter Belt Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Gram Panchayat
43	Boundary Block Plantation of Coastal Shelter Belt Trees for Individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Gram Panchayat
44	Boundary Line Plantation of Farm Forestry Trees for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Forest / Social Forestry
45	Canal Line Plantation of Forestry Trees for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Forest / Social Forestry
46	Boundary Line Plantation of Forestry Trees for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Forest / Social Forestry
47	Road side line plantation of Forestry Trees for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Gram panchayat / Forest / Social Forestry
48	Along the coast Line Plantation of Forestry Trees for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Forest / Social Forestry

49	Boundary Line Plantation of Shelter Belt Trees for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Forest / Social Forestry
50	Road Line Plantation of Shelter Belt Trees for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Gram panchayat / Forest / Social Forestry
51	Along the coast Line Plantation of Coastal Shelter Belt Trees for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Forest / Social Forestry
52	Block Plantation of Horticulture Trees in Government building premises for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Gram Panchayat
53	Block Plantation of Farm Forestry Trees in Government building premises for Community	164724.6	27751	201521	692	82	14	Gram Panchayat
54	Along the coast Block Plantation of Farm Forestry Trees for Community	164724.6	27751	201521	692	82	14	Forest / Social Forestry

55	Block Plantation of Farm Forestry Trees in fields for Community	164724.6	27751	201521	692	82	14	Forest / Social Forestry
56	Wasteland Block Plantation of Farm Forestry Trees for Community	164724.6	27751	201521	692	82	14	Forest / Social Forestry
57	Block Plantation of Forestry Trees in Government building premises for Community	164724.6	27751	201521	692	82	14	Gram Panchayat
58	Along the coast Block Plantation of Forestry Trees for Community	164724.6	27751	201521	692	82	14	Forest / Social Forestry
59	Block Plantation of Forestry Trees in Fields for Community	164724.6	27751	201521	692	82	14	Forest / Social Forestry
60	Wasteland Block Plantation of Forestry Trees for Community	164724.6	27751	201521	692	82	14	Forest / Social Forestry
61	Along the coast Afforestation using forestry Trees for Community	255169.3	43820	298989.3	1072	85	15	Forest / Social Forestry

62	Afforestation of wastelands using Forestry trees for individuals	40936	15780	56716	172	72	28	Forest / Social Forestry
63	Construction of Earthen Gully Plugs for Individuals (Earthen structure)	4585	0	4585	19	100	0	Gram Panchayat / SWC
64	Construction of Stone boulder Gully Plugs for Individuals	92	0	21896	21896	0	0	Gram Panchayat / SWC
65	Construction of Stone boulder Gully Plugs for Community	92	0	21896	21896	0	0	Gram Panchayat / SWC
66	Construction of Farm Ponds for Individuals (100X100)m	1185716	620549	1806265	4982	66	34	Agriculture / SWC
67	Construction of Fisheries Ponds for Community (100X100)m	463386	620550	1083936	1947	43	57	Fisheries dept
68	Construction of Recharge Pits for Individuals	10710	5000	15710	45	68	32	Gram Panchayat
69	Construction of Bitumen Top Roads for Community STBT road 100m	77112	23039	100151	324	77	23	PWD

70	Construction of Gravel Road Roads for Community (500 m)	595000	150000	745000	2500	80	20	Gram Panchayat / PWD
71	Construction of Inter-locking cement block/tiles Roads for Community 100m	60928	0	60928	256	100	0	Gram Panchayat / PWD
72	Construction of WBM Roads for Community	595000	150000	745000	2500	80	20	Gram Panchayat / PWD
73	Construction of Mitti Murram Roads for Community	132000	308000	440000	555	30	70	Gram Panchayat / PWD
74	Construction of Cement Concrete Roads for Community 100m	112098	282799	394897	471	28	72	Gram Panchayat / PWD
75	Construction of Cattle Shelter for Individuals	6188	71000	77188	26	8	92	Gram Panchayat
76	Construction of Goat Shelter for Individuals	4284	45000	49284	18	9	91	Gram Panchayat
77	Construction of Poultry Livestock_Shelter for Individuals	4760	45000	49760	20	10	90	Gram Panchayat
78	Construction of Soak Pit for Individual	1666	800	2466	7	68	32	Gram Panchayat
79	Construction of Soak Pit for Community	3232	1468	4700	14	69	31	Gram Panchayat

80	Construction of Upland Bench Terrace Terrace for Community per Hector	142840	0	142840	600	100	0	Agriculture / SWC
81	Construction of Single Unit Toilets for Individual	3570	8864	12434	15	29	71	Gram Panchayat
82	Construction of Anganwadi Multi Unit Toilets for Community	59986	188052	248038	252	24	76	Gram Panchayat
83	Construction of Multi Unit Toilets for School	59986	188052	248038	252	24	76	Gram Panchayat
84	Construction of Continuous Contour Trench Trench for Community per Hector	42306	NA	42306	178	100	0	Agriculture
85	Construction of Infrastructure for Azola cultivation for Individual	1428	3000	4428	6	32	68	Agriculture
86	Construction of Underground Dykes for Community 10m long	60928	148594	209522	256	29	71	Irrigation
87	Construction of Play field for Community (40X40)m	286314	113686	400000	1203	72	28	Gram Panchayat / PWD

88	Construction of Compound wall for government schools for Community 100m	251566	570443	822009	1057	31	69	Gram Panchayat / PWD
89	Rooftop rainwater harvesting in Panchayat building	31416	41457	72873	132	43	57	Gram Panchayat
90	Community toilet	54740	NA	54740	230	100	0	Gram Panchayat

परिशिष्ट - १०

B. Important works with site specific requirements	
Sr No	Name of works
1	Construction of State scheme Houses Building for Individuals
2	Construction of Earthen periphera/farm/field Bund for Individuals
3	Construction of Pebble peripheral/farm/field Bund for Individuals
4	Construction of Stone peripheral/farm/field Bund for Individuals
5	Construction of Earthen contour Bund for Individuals
6	Construction of Pebble contour Bund for Individuals
7	Construction of Stone contour Bund for Individuals
8	Construction of Earthen graded Bund for Individuals
9	Construction of Pebble graded Bund for Individuals
10	Construction of Stone graded Bund for Individuals
11	Construction of Earthen periphera/farm/field Bund for community
12	Construction of Stone peripheral/farm/field Bund for Community
13	Construction of Earthen contour Bund for Community
14	Construction of Pebble contour Bund for Community
15	Construction of Stone contour Bund for Community
16	Construction of Earthen graded Bund for Community
17	Construction of Pebble graded Bund for Community
18	Construction of Stone graded Bund for Community
19	Construction of Feeder Canal for Community
20	Construction of distributary Canal for Community
21	Construction of minor Canal for Community
22	Construction of sub-minor Canal for Community
23	Construction of water courses for Community
24	Lining of Feeder Canal for Community
25	Lining of distributary Canal for Community
26	Lining of minor Canal for Community
27	Lining of sub-minor Canal for Community

28	Lining of water courses Canal for Community
29	Construction of Flood/Diversion Channel for Community
30	Development of Silvipasture Grasslands for Community
31	Development of Silvipasture Grasslands for Individuals
32	Levelling/shaping of Wasteland / Fallow land for Individuals
33	Drainage of chaur or waterlogged areas Land for Individuals
34	Levelling/shaping of Wasteland Land for Community
35	Development of chaur Land for Community
36	Development of Fallow Land for Community
37	Reclamation of Community Waterlogged Land
38	Drainage of Community Waterlogged Land
39	Construction of workshed for Livelihood activity for Groups
40	Construction of Brushwood Check Dam for Individuals
41	Construction of Earthen Anicut Check Dam for Individuals
42	Construction of Boulder Check Dam for Individuals
43	Construction of Masonry/CC Check Dam for Individuals
44	Construction of Gabion Check Dam for Individuals
45	Construction of Brushwood Check Dam for Community
46	Construction of Earthen Check Dam for Community
47	Construction of Boulder Check Dam for Community
48	Construction of Compost Pit for Individual
49	Construction of Berkeley Compost Pit for Individual
50	Construction of Berkeley Compost Pit for Community
51	Construction of Compost Pit structure for Community
52	Construction of Vermi Compost structure for Groups
53	Construction of NADEP Compost structure for Groups
54	Construction of Berkeley Compost Pit for Groups
55	Construction of Compost Pit for Groups
56	Construction of Crematorium for community
57	Construction of Storm Water drain for coastal protection for Community
58	Construction of intermediate and Link Storm Water Drain for Community
59	Construction of Diversion Storm Water Drain for Community

60	Construction of Fish Drying Yards for Individual
61	Construction of Fish Drying Yards for Community
62	Along the coast Line Plantation of Horticulture Trees for Individuals
63	Block Plantation of Biodrainage Trees in Fields for Individuals
64	Wasteland Block Plantation of Biodrainage Trees for Individuals
65	Canal Line Plantation of Horticulture Trees for Community
66	Boundary Line Plantation of Horticulture Trees for Community
67	Along the coast Line Plantation of Horticulture Trees for Community
68	Along the coast Block Plantation of Horticulture Trees for Community
69	Fields Block Plantation of Horticulture Trees for Community
70	Wasteland Block Plantation of Horticulture Trees for Community
71	Block Plantation of Sericulture Trees in Fields for Community
72	Wasteland Block Plantation of Sericulture Trees for Community
73	Block Plantation of Biodrainage Trees in Government building premises for Community
74	Block Plantation of Biodrainage Trees in fields for Community
75	Block Plantation of Biodrainage trees in Wastelands for community
76	Construction of Earthen Gully Plugs for Community
77	Raising of Nursery for Individuals
78	Raising of Nursery for Community (1000 plants of size 12.5X25 cm)
79	Raising of Nursery for Groups
80	Construction of Mini Percolation Tank for Individuals
81	Construction of Mini Percolation Tank for Community
82	Construction of Community Water Harvesting Ponds
83	Construction of Stabilization Pond for Community
84	Construction of Kharanja (brick/stone) Roads for Community
85	Construction of Sand filter for Borewell recharge for Individual
86	Construction of Sand filter for Openwell recharge for Individual
87	Construction of Sand filter for borewell recharge for Community
88	Construction of Sand filter for openwell recharge for Community
89	Construction of Sand filter for openwell recharge for Groups
90	Construction of Soakage Channel for Community

91	Construction of Wire crate (gabion) Spur for Community
92	Construction of Stone Spur for Community
93	Construction of Earthen Spur for Community
94	Construction of Level Bench Terrace for Individual
95	Construction of Upland Bench Terrace for Individual
96	Construction of Level Bench Terrace for Community
97	Construction of Staggered Trench for individual
98	Construction of Staggered Trench for Community
99	Construction of Water Absorption Trench for Community
100	Construction of Infrastructure for liquid Biomanure for Individuals
101	Construction of Infrastructure for liquid Biomanure for Groups
102	Construction of Infrastructure for liquid Biomanure for Community
103	Construction of Embankment for community
104	Construction of Village/Rural Haat for community
105	Construction of Cyclone shelter for Community
106	Production of building material for community
107	Along the coast Line Plantation of Forestry Trees for Community
108	Along the coast Line Plantation of Coastal Shelter Belt Trees for Community
109	Along the coast Block Plantation of Farm Forestry Trees for Community

परिशिष्ट - ११

C. Repair and renovation works as per site requirements	
Sr.No.	Works
1	Repair and Maintenance of Anganwadi Building for Community
2	Repair and Maintenance of Gram Panchayat Bhavan Building for Community
3	Repair and Maintenance of Food grain Storage Building for Community
4	Repair and Maintenance of Kitchen shed Building for Community
5	Repair and Maintenance of Bharat Nirman Seva Kendra Building for Community
6	Repair and Maintenance of Earthen graded Bund for Community
7	Repair and Maintenance of Pebble graded Bund for Community
8	Repair and Maintenance of Stone graded Bund for Community
9	Renovation of Feeder Canal for Community
10	Renovation of distributary Canal for Community
11	Renovation of minor Canal for Community
12	Renovation of sub-minor Canal for Community
13	Repair and Maintenance of Feeder Canal for Community
14	Repair and Maintenance of distributary Canal for Community
15	Repair and Maintenance of minor Canal for Community
16	Repair and Maintenance of sub-minor Canal for Community
17	Repair and Maintenance of water course Canal for Community
18	Renovation of Flood/Diversion Channel for Community
19	Repair and Maintenance of Flood/Diversion Channel for Community
20	Repair and Maintenance of Earthen Check Dam for Community
21	Repair and Maintenance of Boulder Check Dam for Community
22	Repair and Maintenance of Masonry/CC Check Dam for Community
23	Repair and Maintenance of Gabion Check Dam for Community
24	Repair and Maintenance of Vermi Compost structure for Community
25	Repair and Maintenance of NADEP Compost structure for Community
26	Repair and Maintenance of Berkeley Compost Pit for Community
27	Repair and Maintenance of Compost Pit for Community
28	Repair and Maintenance of Crematorium
29	Repair and Maintenance of Culvert/cross drainage structures for Community
30	Repair and maintenance of coastal protection Storm Water drain for Community
31	Repair and maintenance of intermedite and Link Storm Water Drain for Community
32	Repair and maintenance of Diversion Storm Water Drain for Community

33	Repair and maintenance of Open/Covered Grey_Water/Storm Drain for Community
34	Repair and maintenance of parapet & platform of Irrigation Open Well for Community
35	Repair and Maintenance of Fish Drying Yards for Community
36	Repair and maintenance of Earthen Gully Plugs for Community
37	Repair and maintenance of Stone boulder Gully Plugs for Community
38	Repair and maintenance of Mini Percolation Tank for Community
39	Repair and maintenance of Fisheries Ponds for Community
40	Repair and maintenance of Community Water Harvesting Ponds for Community
41	Renovation of Fisheries Ponds for Community
42	Renovation of Community Water Harvesting Ponds for Community
43	Repair and maintenance of Stabilization Pond for Community
44	Repair and maintenance of Bitumen Top Roads for Community
45	Repair and maintenance of Gravel Road Roads for Community
46	Repair and maintenance of Inter-locking cement block/tiles Roads for Community
47	Repair and maintenance of WBM Roads for Community
48	Repair and maintenance of Mitti Murram Roads for Community
49	Repair and maintenance of Kharanja (brick/stone) Roads for Community
50	Repair and maintenance of Cement Concrete Roads for Community
51	Repair and maintenance of Cattle Shelter for Community
52	Repair and maintenance of Goat Shelter for Community
53	Repair and maintenance of Piggery Shelter for Community
54	Repair and maintenance of Poultry Shelter for Community
55	Repair and Maintenance of Wire crate (gabion) Spur for Community
56	Repair and Maintenance of Stone Spur for Community
57	Repair and Maintenance of Earthen Spur for Community
58	Repair and Maintenance of Infrastructure for Azola cultivation for Community
59	Repair and Maintenance of Infrastructure for liquid Biomanure for Community
60	Repair and Maintenance of Village/Rural Haat for community
61	Repair and Maintenance of Cyclone shelter for Community
62	Repair and Maintenance of Play field for Community
63	Repair and Maintenance of Compound wall for government run schools for Community

परिशिष्ट - १२

अभिसरणातून घेण्यात येणाऱ्या कामांतून खालील नमूद केलेला खर्च हा महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतून करण्यात येणार आहे, त्याचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र.	अभिसरणातून हाती घ्यावयाचे काम	अंदाजित रक्कम	अकुशल (मजूरी खर्च)	कुशल खर्च	केंद्र हिस्सा (कुशल) ७५%	राज्य हिस्सा (कुशल) २५%	इतर योजनेतून राज्याने करावयाचा खर्च
१	शाळेसाठी खेळाचे मैदान/ सरंक्षक भिंत बांधकाम करणे (१०० मीटर)	७८५,०७७	२१४,६३४	१५७,२९२	११७,९६९	३९,३२३	४१३,१५१
२	छतासह बाजार ओटा (४.५०X३ मीटर)	११६,६५६	२०,८९६	२२,३६४	१६,७७३	५,५९१	७३,३९६
३	शालेय स्वयंपाकगृह निवारा	२२६,४३९	५६,४६३	५०,८४६	३८,१३५	१२,७११	११९,१३१
४	नाला-मोरी बांधकाम (९००मिमी)	१६३,५२८	५०,९५८	४२,२६२	३१,६९७	१०,५६५	७०,३०८
५	सार्वजनिक जागेवरील गोदाम	८४०,१२७	१६,०५२	२९२,७७४	२१९,५८१	७३,१९३	५३१,३०२
६	सिमेंट रस्ता १०० X ३ मीटर	३७८,४३६	९५,६३७	८१,२२५	६०,९१९	२०,३०६	२०१,५७४
७	पेव्हिंग ब्लॉक रस्ते (१०० मीटर)	३४८,६४२	५२,०१२	६१,३५६	४६,०१७	१५,३३९	२३५,२७४
८	डांबर रस्ता १०० मीटर	२९६,८१८	६५,७७९	८५,५८१	६४,१८६	२१,३९५	१४५,४५८
९	शाळेकरिता /खेळाच्या मैदानाकरिता साखळी कुंपण	२५९,९५२	५१,६१६	४७,७७९	३५,८३४	११,९४५	१६०,५५७
१०	अंगणवाडी बांधकाम	८३९,३८४	२०५,५१३	१८०,३१४	१३५,२३६	४५,०७८	४५३,५५७
११	ग्रामपंचायत भवन	१८३६,१९७	४७६,७६५	४३७,९७२	३२८,४७९	१०९,४९३	९२१,४६०
१२	सामुहीक मत्स्यतळे १०० X १०० मीटर	१०१५,७३४	३९५,१८५	२६५,१२९	१९८,८४७	६६,२८२	३५५,४२०
१३	सार्वजनिक जागेवरील शेततळे	१६३१,९७९	१०११,४३१	५५४,०६१	४१५,५४६	१३८,५१५	६६,४८७
१४	काँक्रीट नाला बांधकाम (१०० मीटर)	६८६,८५३	८४,२७७	४५,५७८	३४,१८४	११,३९४	५५६,९९८
१५	आर.सी.सी. मुख्य निचरा प्रणाली (१०० मीटर)	१५३,१५८	२८,१८५	२८,५५७	२१,४१८	७,१३९	९६,४१७
१६	भुमिगत बंधारा (१० मीटर)	२००,५३५	५१,९४१	३९,६३६	२९,७२७	९,९०९	१०८,९५८
१७	भुमिगत बंधारा (१५ मीटर)	३००,४२२	६९,४८३	५२,८२६	३९,६२०	१३,२०६	१७८,११३
१८	भुमिगत बंधारा (२० मीटर)	३७५,७१४	८७,२०५	६३,०३१	४७,२७३	१५,७५८	२२५,४७९

शासन परिपत्रक क्रमांक: मग्राह्यो - २०२०/प्र.क्र.२१/रोहयो-७

१९	सिमेंट नाला बांध (१०X१ मीटर)	७६८,२८०	५०१,९३१	२२१,९१८	१६६,४३९	५५,७४९	२६,६३०
२०	सिमेंट नाला बांध (१०X१.२० मीटर)	९८३,७८२	६५०,२५६	२७८,९८१	२,०९,२३६	६९,७४५	९८३,७८२
२१	सिमेंट नाला बांध (१२X१ मीटर)	८५५,३१६	५६६,७८४	२४०,५४६	१,८०,४१०	६०,१३६	८५५,३१६
२२	सिमेंट नाला बांध (१२X१.२० मीटर)	१०९२,७७६	७३१,१६८	३०२,५८५	२,२६,९३९	७५,६४६	१०९२,७७६
२३	सिमेंट नाला बांध (१५ X१ मीटर)	९७१,०५९	६४९,१५१	२६८,४८४	२,०१,३६३	६७,१२१	९७१,०५९
२४	सिमेंट नाला बांध (१५X१.२० मीटर)	११४४,४२४	७४०,६८६	३३७,९९३	२,५३,४९५	८४,४९८	११४४,४२४
२५	कॉम्पोजिट गॅबियन बंधारा	८२६,८१३	४९६,३१७	३१५,१३२	२,३६,३४९	७८,७८३	८२६,८१३
२६	बचत गटांच्या जनावरांसाठी सामुहिक गोठे	९४,३५४	२१,८९७	१७,६२०	१३,२१५	४४०५	३९,५१७
२७	स्मशानभूमी शेड बांधकाम	३,२३३१०२	९२,१२७	६८,९००	५१,६७५	१७,२२५	१६१,०२७
२८	नाडेप कंपोस्ट	१६,५०४	५,४२४	४,१३२	३०९९	१०३३	--